

Gullereds kyrkogård

Kulturhistorisk inventering
Ulricehamns kyrkliga samfällighet
Ulricehamns kommun
Karin Lundberg
Västarvet Kulturmiljö

Gullered kyrkogård

Kulturhistorisk inventering

Ulricehamns kyrkliga samfällighet

Ulricehamns kommun

Västarvet, Kulturmiljö

Författare Karin Lundberg

Grafisk form, layout och teknisk redigering Gabriella Kalmar

Omslagsbild Foton tagna av Karin Lundberg. Framsidans foto visar Gullereds kyrkogård sedd från söder. Baksidans foto visar ett gjutet klöverformat järnkors. Samtliga övriga foton i rapporten är tagna av Karin Lundberg om inget annat anges.

Tryck Bording AB, Borås 2013

Västarvet

Edsvägen 1B

462 35 Vänersborg

tel. 0521-26 41 50, fax 0521-27 50 19

www.vastarvet.se

Förord

Denna kulturhistoriska inventering av gravvårdarna på Gullereds kyrkogård har utförts av Västarvet under år 2012 på uppdrag av Ulricehamns kyrkliga samfällighet.

Rapporten innehåller rekommendationer för de kulturhistoriskt intressanta gravvårdarnas bevarande, vård och utveckling. Den är tänkt att användas av församlingen som ett underlag inför underhålls- och förändringsarbeten, och av länsstyrelsen och Västarvet vid handläggning av tillståndsärenden och remisser.

Vi vill tacka för ett trevligt samarbete och önska lycka till i det långsiktiga förvaltningsuppdraget.

Gullereds kyrkogård är ett värdefullt arv. Genom att underhålla den väl kan den bli en välvårdad gåva att överlämna till kommande släkter.

Lödöse, 15 december 2012

Karin Lundberg

Innehåll

Förord	3
Inledning	6
Innehåll	6
Metod och bedömning	6
Kyrkogården - ett levande kulturarv	6
Kyrkogårdarnas utveckling under 1 000 år	6
Förhistorisk tid fram till och med 1600-talet	6
1700- och 1800-talen	7
1900- och 2000-talets kyrkogårdar	8
Lagstiftning	9
Generella krav	9
Väsentlig ändring av kyrkogård eller begravningsplats	9
Riksantikvarieämbetets rekommendationer	9
Gravrätt och ändringar av gravvårdar och gravanordningar	10
Kyrkogårdens naturmiljö	10
Skötselråd	10
Bergarter	11
Allmänna åtgärder	11
Mekaniska skador	11
Rengöring	11
Biologisk påväxt	11
Alger	12
Mossor och gräs	12
Lavar	12
Förebyggande åtgärder	12
Rengöring	12
Kemiska skador	12
Stearin och sot	12
Järn- och kopparmissfärgning på sten	13
Förebyggande åtgärder	13
Rengöring	13
Graffiti och klotter	13
Förebyggande åtgärder	13
Symboler - Ikonografi	13
Gravvårdarnas symboliska utformning	14
Djursymboler	14
Symboler från växtriket	14
Ljuset och elden som symboler	14
Föremål som symboler	14

Himlakroppar.....	15
Kristna symboler.....	15
Gullereds kyrkogård ur ett historiskt perspektiv.....	15
Gullereds socken.....	15
Översiktlig historik över kyrkan.....	17
Kyrkogårdens historia.....	18
Gullered kyrkogård idag.....	20
Allmänt.....	20
Kyrkogårdens avgränsning och disposition.....	20
Gravvårdarna.....	21
Äldsta delen.....	21
Vad gravvårdarna berättar om bygden.....	21
Kyrkogårdens karaktäristik och prägel i sammanfattning.....	23
Riktlinjer för bevarande, vård och utveckling.....	24
Allmänt om urvalet.....	24
1. Gravvårdar med mycket höga kulturhistoriska värden.....	24
2. Gravvårdar med höga kulturhistoriska värden.....	24
3. Gravvårdar av högt kulturhistoriskt intresse som är lämpliga att återanvända.....	24
Kriterier för återanvändning.....	24
Riktlinjer för vård av murar och grindar.....	24
Käll- och litteraturförteckning.....	26
Tryckta källor.....	26
Otryckta källor.....	26
Arkiv.....	26
Källor från Internet.....	26
Muntliga källor.....	26
Bilagor.....	27

Inledning

Västarvet rekommenderar att denna inventering antas av kyrkonämnden i Ulricehamns kyrkliga samfällighet, då det är av största vikt att riktlinjerna efterlevs och följs upp. Det är också viktigt att de gravvårdar som anses ha mycket höga kulturhistoriska värden (grad 1) antingen skrivs in i inventarieförteckningen, alternativt att listan biläggs inventarieförteckningen, om kyrkoantikvarisk ersättning för till exempel konservatorsinsatser ska kunna komma i fråga.

Inventering och rapportskrivning har utförts av Karin Lundberg. Kapitlet om kyrkogårdens historia har författats av Carina Carlsson. Lisa Molander har skrivit om lagstiftning, skötselråd för gravvårdar och symboler.

Innehåll

Rapportens första del består av en historisk tillbakablick, därpå följer lagstiftning och skötselråd för gravvårdarna. Sedan kommer ett kapitel om Gullereds socken genom tiderna och en beskrivning av kyrkogården så som den ser ut idag och dess historia. Gravvårdarnas karaktärer beskrivs, därpå följer riktlinjer för gravvårdarnas skötsel samt en förteckning över samtliga utvalda gravvårdar.

Metod och bedömning

Arbetet har omfattat inventering i fält med genomgång av alla gravvårdar, sökning i arkiv och litteratur, samtals med kyrkogårdspersonal samt rapportskrivning.

Inventeringen av gravvårdarna har varit selektiv, vilket innebär att endast de gravvårdar som bedöms besitta kulturhistoriska värden har dokumenterats och beskrivits. Med dokumentation åsyftas fotografering samt beskrivning av utseende och inskription, där texter varit läsbara. Samtliga fotografier är tagna av Karin Lundberg, där ingen annan anges.

Kyrkogården – ett levande kulturarv

Kyrkogårdarna utgör levande kulturmiljöer som ständigt förändras. Gravar byts ut under tidens gång och nya gravskick införs, växtligheten förnyas och nya gravkvarter tillkommer. Det är av stor vikt att de förändringarna som företas går varsamt till så att kyrkogårdens och församlingens historia sparas åt eftervärlden. Kyrkogårdarna anses utgöra en helt omistlig del i det svenska

kulturarvet. De ingår i det stora kyrkliga kulturarv som Svenska kyrkan ansvarar för.

Alla begravningsplatser som tillkommit före år 1940 skyddas liksom kyrkorna av kulturminneslagens fjärde kapitel. De får inte ändras utan tillstånd av Länsstyrelsen. Mer om de lagar som gäller på begravningsplatsen finner du på sidan 13.

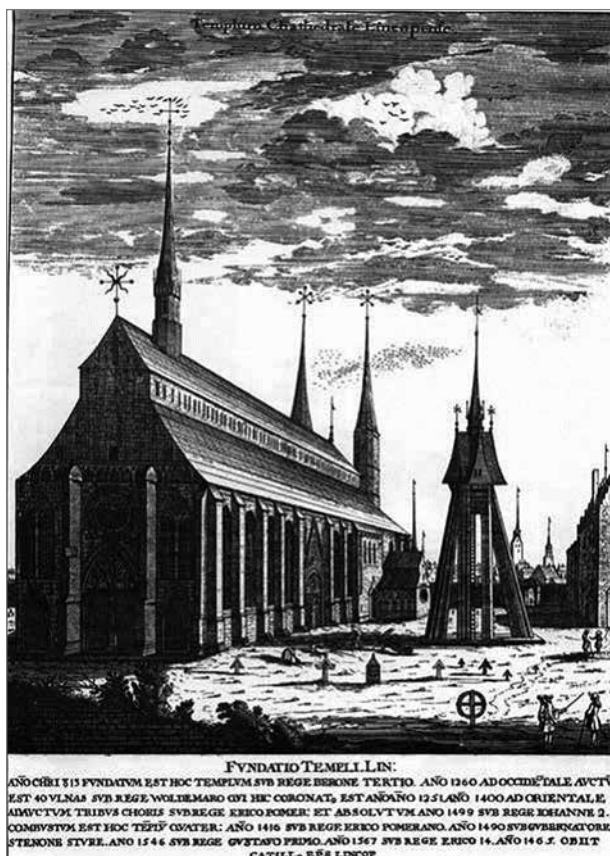
Kyrkogårdarnas utveckling under 1 000 år

Förhistorisk tid fram till och med 1600-talet

Under brons- och järnåldern förekom såväl jordbegravningar som brandgravar. I samband med Sveriges kristnande avskaffades kremering som begravningsmetod, och det var sedan inte tillåtet förrän en bit in på 1900-talet. Enligt de romerskkatolska föreskrifterna skulle alla begravas i vigd jord på en för ändamålet avsedd yta, kyrkogården.

Man vet inte särskilt mycket om hur kyrkogårdarna såg ut i äldre tider. Förmodligen var de från kristnandet och under flera århundraden framåt oansenliga och mest liknande ängar med enstaka uppstickande gravmonument. För att skydda platsen hade man en mur runt om, till en början timrad i trä med tak av träspån och i senare tid kallmurad i sten. Att gravar kunde överbryggas med små hus av trä så kallade stupor är känt från avbildningar från 1600-talet.

Under tidig medeltid begravdes alla på kyrkogårdarna oavsett social tillhörighet. Med tiden uppstod bruket att gravlägga personer med hög rang inne i kyrkobyggnaderna och i slutet av medeltiden användes kyrkorna som begravningsplats för alla i samhällets översta skikt. Gustav Wasa påpekar i ett förmaningsbrev år 1554 att gravplatserna måste skötas bättre. Vid den här tiden fick ogräs växa fritt, de dödas ben kunde sticka upp ur marken om det ville sig riktigt illa och lösa djur betade bland gravmonumenten. Gravstenar och murar revs och återanvändes på annat sätt. Mycket talar för att brevet inte fick något större genomslag och att värden av kyrkogårdarna i de flesta fallen försumades ända in på 1800-talet. Detta hänger samman med att det länge var själva kyrkorummets innehåll de mest eftertraktade och påkostade gravplatsen. Gemene mans gravplats ute på kyrkogården ägnades ingen större omtanke.

Linköpings domkyrka och kyrkogård, avbildad på koppargravyr i slutet av 1600-talet. Trädlös kyrkogård med låga gravstenar. Förmodligen såg de flesta kyrkogårdarna ut som denna i långa tider, utan träd och med enstaka gravstenar uppstickande ur en betad äng. Ur "Suecia antiqua et hodierna".

1700- och 1800-talen

Under 1700-talet hördes allt fler protester mot begravning inne i kyrkorna. Stanken av ruttnande kroppar måste ha varit vedervärdig, och situationen uppfattades som ett sanitärt problem. År 1783 förbjöds bruket att gravlägga de döda inne i kyrkorumen. Eftersom kyrkogårdarna nu togs i bruk igen för alla oavsett socialt ursprung, väcktes så småningom intresset för kyrkogårdarnas utseende till liv. Detta sammanföll med att det så kallade parkidealet började spridas från kontinenten till svenska kyrkogårdar via slott och herrgårdar runt om i landet. Det innebar att trädgårdarna kring herresätena började förseas med anlagda gångar och planterade lövträd i rader och alléer. Det var emellertid först under senare hälften av 1800-talet som parkidealet slog igenom helt och fullt på begravningsplatserna runt om i landet.

Parkmodet kom så småningom att förändra kyrkogårdarna fullständigt, från i princip trädlösa ängar med betande djur till väl planerade anläggningar med pryd-

liga gångar, tydliga gravkvarter och lummiga trädrader längs vällagda stenmurar. Än idag präglas merparten av kyrkogårdarna av dessa parkideal, såväl på landsbygden som i staden. Det dröjde dock till slutet av 1800-talet och ibland till och med en bit in på 1900-talet innan det nya modet nådde landsbygden.

På 1700-talet och tidigare placerades gravarna alltid efter ett strikt socialt mönster som var etablerat sedan århundraden. Man använde företrädesvis områdena söder och öster om kyrkan. På landsbygden var kyrkogårdarna indelade på så vis att varje by eller hemman hade sin egen plats. På äldre kyrkogårdar kan man hitta svampformade så kallade gravskiltnadsstenar som markerade olika gårdars gravrättsinnehav på kyrkogården. Det mest eftertraktade var att ligga nära kyrkan. De som hade gott ställt kunde sätta upp en huggen sten eller en gravtumba men ofta nöjde man sig med att ett enkelt träkors eller att bara jordkullen utmärkte platsen. Alla kände ju på den tiden till platsen för det egna hemmanets gravar. Längst ut på kyrkogården och längs med muren fick de fattiga och egendomslösa sin sista vila. I norr begravde man brottslingar, och utanför den vigda jorden hamnade "självspillingarna" som tagit sina egna liv.

Indelningen i olika avdelningar för de olika hemmanen slutade att tillämpas successivt under 1700- och 1800-talen. Istället övergick man till att begrava de döda i rad på en ledig plats efterhand. Varv efter varv fylldes på i kronologisk ordning allt eftersom folk dog, och stora gårds- och släktgravar fick flyttas när de stod i vägen.

Vid 1800-talets mitt blev det vanligt att den som hade råd kunde köpa sig en gravplats av församlingen, en familjegrav där make, maka, barn och efterlevande barn med fruar eller män skulle begravas. Detta speglar också samhällets ökande individualisering som skedde i samband med industrialiseringen. Avdelningarna för gårdar och byar luckrades alltså upp och gav istället plats för individuellt utformade gravvårdar. Kyrkogårdarna kom att delas in i ett område med köpta gravar och ett med gravar på rad för dem som inte kunde köpa sin grav. De gravar som inte var köpta kallades för linjegravar, frigravar eller gravar på allmänna linjen eller allmänna varvet. Dessa uttryck var vanliga långt in på 1900-talet. Linjegraven avskaffades i 1964 års gravrättslag.

År 1815 beslutades det att begravingar av hygieniska skäl inte längre fick ske inne i städer och byar och att nya begravningsplatser skulle läggas utanför stads- och bygränserna. Tidigare hade man bara begravt fattiga eller folk som dött i någon epidemi utanför städerna. De

stora skillnaderna i sättet att begrava människor beroende på socialt ursprung uppmärksammades också. Det beslutades att alla skulle ha rätt till en egen grav och att ingen längre skulle behöva läggas i en allmän grav på någon fattigkyrkogård. Men för de högre skikten fortsatte det att vara viktigt att uttrycka sin rang också efter döden under lång tid därefter. Stenindustrin utvecklades i snabb takt under 1800-talets senare del och det gick att skaffa sig större och mer exklusiva gravvårdar av sten än tidigare. De påkostade gravanordningarna fick också de mest synliga placeringarna nära gångstråken eller huvudentrén.

Under 1700-talet utvecklades föreställningen att träd hade en renande effekt på marken och luften. År 1805 kom ett påbud om att begravningsplatserna skulle planteras med lövträd. Denna föreställning försvann successivt under 1800-talet, men träden hade kommit till kyrkogårdarna för att stanna. Det är i första hand de inhemska trädarterna som alm, ask, lönn, lind och ek som planterats och som fortfarande dominerar dagens kyrkogårdar i form av trädtrader och -kransar.

I Gullered domineras trädkransen av lönnar och askar.

Under mitten och slutet av 1800-talet blev det också populärt att plantera träd solitärt på kyrkogårdarna, så kallade gravträd eller vårdträd. Till dessa användes ofta olika hängande arter, vilket ibland kallas sorgeträd och -buskar. De var ett uttryck för tidens romantiska anda då man gärna ville läsa in känslor i naturen.

1900- och 2000-talets kyrkogårdar

De kyrkogårdar vi ser idag har fått sin huvudsakliga form under det sena 1800-talet. Den ganska strama strukturen med murar, trädkrans, klippta häckar och raka prydliga gångar härrör från parkidealet, som beskrivits ovan. Till saken hör också att 1700- och

1800-talens stora befolkningstillväxt ledde till att det blev trångt på många kyrkogårdar. Kvartersuppdelningen utvecklades som ett resultat av detta, och det blev också praktiskt att anordna gångar mellan kvarteren. Tidigare hade det i regel endast funnits riktiga gångar från grindarna i muren till kyrkporten. Kvarteren skapades ofta med hjälp av klippta häckar. En särskild variant är den så kallade rygghäcken som sedan 1920-talet planterats för att skapa arkitektoniska avgränsningar mellan gravarna.

Industrialismens massproduktion av gravstenar samt gjutna kors och staket bidrar också stort till karaktären på dagens kyrkogårdar. Utbudet av gravvårdar att välja mellan växte snabbt under 1800-talets sista decennier och det var inte längre lika dyrt att resa en sten. Samtidigt var det vanligt bland de breda folklagren ända till andra världskriget med enkla vårdar som endast markerades av ett träkors eller en så kallad gravkulle beväxt med vintergröna.

Under 1900-talet infördes bestämmelser för gravvårdarnas utseende, vilket resulterade i allt mer enhetliga gravkvarter utan utrymme för större variation. I slutet av 1900-talet har många kyrkogårdar försetts med ask- och urnlundar i takt med att allt fler människor kremas efter sin död. Vidare har alla kyrkogårdar påverkats mer eller mindre av kyrkogårdsskötselns rationalisering. Gravramar i sten och infattningshäckar har ofta tagits bort för att göra gräsklippningen enklare och grusade gångar har ersatts av gräsmattor eller mer lättskötta gångar av asfalt eller stenplattor. Under 1900-talets sista årtionden och 2000-talets första decennium har gravstenarna blivit allt mer personligt präglade.

Gravstenar på västra delen av Gullereds kyrkogård. Stenarna, som härstammar från 1990- och 2000-talet är låga och på tidstypiskt vis ofta asymmetriska och med personlig dekor.

Lagstiftning

Generella krav

När det gäller vissa kategorier av den kyrkliga egendomen ställer staten speciella krav i fråga om förvaltning. I kulturmiljölagens 4 kapitel (se nedan) finns särskilda bestämmelser om skydd för kyrkobyggnader, kyrkotomter, kyrkliga inventarier och begravningsplatser. Skyddet för dessa sk kyrkliga kulturminnen är oberoende av någon myndighets beslut (KML 4 kap. 1 §). De särskilda skyddsbestämmelserna har sina rötter långt tillbaka i tiden och skall ses mot bakgrund av Svenska kyrkans ställning i det svenska samhället genom århundraden.

De generella skyddsbestämmelserna i 4 kap. KML innebär i korthet att kyrkobyggnader och begravningsplatser byggda eller anlagda före 1940 omfattas av tillståndsplikt, det vill säga de får inte på något väsentligt sätt ändras utan tillstånd av länsstyrelsen (KML 4 kap. 3 och 13 §§). Förvaltningen skall präglas av respekt för egendomens och miljöernas särskilda karaktär och antikvariska krav måste beaktas. Tillstånd krävs också för att avyttra, avföra, reparera, ändra eller flytta föremål upptagna i inventarieförteckningen.

Väsentlig ändring av kyrkogård eller begravningsplats

I och med relationsändringen mellan staten och kyrkan, från och med 1 januari år 2000, har pastoraten och kyrkogårdsförvaltningarna själva det stora ansvaret för utformningen av kyrkogårdar, men även ansvar för att förteckningar över inventarier av kulturhistoriskt värde upprättas samt att inventarierna förvaras och vårdas väl. Kyrkogårdsförvaltningen måste vid en väsentlig ändring av begravningsplats, utöver ansökan hos länsstyrelsen, söka bygglov hos den kommunala byggnadsnämnden enligt Plan- och bygglagen för de ärenden som faller utanför den statliga tillsynen enligt KML. Utöver KML och begravningslagen är det Riksantikvarieämbetet som skall ge närmare föreskrifter för hur vården av de kyrkliga kulturminnena sker (Förordning (1988:1088) om kulturminnen m.m. 22 §). Enligt Riksantikvarieämbetet kan väsentliga förändringar innebära:

- borttagande eller genomgripande ändring av hägnad,
- ändring av material eller färgsättning på anordning inom begravningsplatsen,
- ändring av inredning och konstnärlig ut-

smyckning i ceremonirum samt konstnärlig utsmyckning utomhus med undantag för sådana betydelselösa ändringar som endast avser att tillgodose vissa praktiska behov,

- ändring av vegetationens arkitektoniska och rumsskapande karaktär,
- större ändringar av gravkvarter och gång- eller vägsystem inom gravplatsen,
- ändrad vägbelysning, anläggande eller ändring av elektrisk belysning,
- åtgärder som i sig själva inte är väsentliga men som har betydelse för anläggningens helhetsverkan om de upprepas såsom borttagande av gravramar, staket och dylikt kringgravplatser, ändrad trädvegetation samt ändrad markbehandling inom gravområden.

Ovanstående innebär i praktiken att kyrkogårdsförvaltningen skall söka tillstånd inför fällning av träd i trädkransar inom kyrkogården, ändring eller borttagande av murar, gångar etcetera.

Den sista punkten uttrycker det vanligaste problemet, dvs de små förändringar som sker kontinuerligt under en längre tid och som så småningom åstadkommer väsentlig förändring. Problemet grundar sig i ett kortsiktigt tänkande och undviks genom ett långsiktigt, planerat förhållningssätt till den dagliga skötseln av kyrkogården.

Riksantikvarieämbetets rekommendationer

Riksantikvarieämbetet (RAÄ) har till uppgift att ge närmare föreskrifter för hur vården av de kyrkliga kulturminnena sker. Dessa rekommendationer är inte klara i skrivande stund, men det finns ett antal publicerade artiklar i ämnet. I Kulturmiljövård nr 6/1989 ägnas hela tidskriften åt kyrkogårdar och i Inger och Jan Berglunds artikel "Kyrkogården idag och imorgon" skriver de att istället för att betrakta den medeltida kyrkogården som historiska minnesmärken skulle man åter kunna använda den som begravningsplats. De vill dock framhålla att vid fortsatt begravning på dessa kyrkogårdar är det viktigt att ta tillvara och bevara den ursprungliga karaktären och att nya gravar måste anpassas till det "gamla mönstret" (s. 12). Även Kulturmiljövård 2/2003 ägnas till stora delar åt kyrkor och kyrkogårdar.

Gravrätt och ändringar av gravvårdar och gravanordningar

Gravvården ägs av den som betalar gravrättsavgiften. När gravrätten upphör har gravrättsinnehavaren rätt till gravvården. Vill gravrättsinnehavaren föra bort vården, får detta dock inte ske utan upplåtarens medgivande eller utan länsstyrelsens tillstånd om den är kulturhistoriskt värdefull. Medgivande skall lämnas förutsatt att det inte finns risk för att man förfar med gravvården på ett ovärdigt sätt (begravningslag 7 kap. 28 §, se nedan). Står vården kvar längre än sex månader efter att gravrätten upphört och att gravrättsinnehavaren meddelats tillfaller den upplåtaren (vanligen pastoratet). Om en gravanordning av kulturhistoriskt värde har tillfallit upplåtaren ska den i första hand lämnas kvar på den ursprungliga gravplatsen. Om gravvården ändå måste föras bort från sin ursprungliga plats ska den ställas upp på lämplig och därtill avsedd plats inom begravningsplatsen (begravningslag 7 kap. 37 §). Ansökan om borttagande eller flytt av gravvården sker hos länsstyrelsen.

Gravvårdar som har tillfallit upplåtaren faller under benämningen kyrkliga inventarier. Kyrkliga inventarier av kulturhistoriskt värde skall enligt lag förvaras och vårdas väl (KML 4 kap. 6 §). Varje församling är skyldig att föra en förteckning över dessa inventarier. Gravvårdar av kulturhistoriskt värde som har tillfallit församlingen skall tas upp i inventarieförteckningen. I förteckningen ska det även stå var föremålet förvaras om det rör sig om en plats utanför kyrkan. Utöver att församlingen själva kan anse att gravvårdar är av kulturhistoriskt intresse och föra upp dem på inventarielistan, har länsstyrelsen rätt att besluta om att föremål tas upp i förteckningen (KML 4 kap. 10 §). När det rör gravvårdar med kulturhistoriskt värde krävs det tillstånd från länsstyrelsen i följande fall:-

- För att avyttra en gravvård
- För att föra av den från förteckningen
- För att reparera eller ändra en gravvård. För mera obetydliga reparationer krävs inget tillstånd. De skall dock utföras så att vårdens kulturhistoriska värde inte minskar.
- Flytta gravvården från den plats där den sedan gammalt hör hemma (KML 4 kap. 9 §).

Om det finns allvarlig fara för att en värdefull gravvård skadas har länsstyrelsen rätt att vidta åtgärder för att skydda eller vårda den. Detta ska i så fall ske i samråd med stiftet eller privata ägare. Man kan ta upp grav-

vårdar av kulturhistoriskt intresse, som fortfarande är i privat ägo, i inventarieförteckningen. I så fall krävs inte länsstyrelsens tillåtelse för ovanstående punkter.

Kyrkogårdens naturmiljö

Begravningsplatserna är i dag välskötta parkanläggningar av högt kulturhistoriskt värde, där kulturhänsynen i allra högsta grad är gällande (KML 4 kap. 11 och 13 §§). En felaktigt utförd vårdinsats eller beskärning kan döda eller allvarligt skada en växt och därmed förändra hela karaktären på begravningsplatsen. Därför är det viktigt att erfarna personer anlitas för besiktningar och ändringar.

Miljöbalken (1998:808) ger möjligheten att särskilt skyddsvärda mindre markområden, såsom kyrkogårdar med trädkrans och till exempel stengärdesgårdar, kan förklaras som biotopskyddsområden (MB 7 kap. 11 §). I förarbetet till miljöbalken listas områden som avses som biotopskyddsområden, till exempel alléer, av lövträd i enkel eller dubbel rad som består av minst fem vuxna träd längs en väg eller i ett öppet landskap, eller stenmurar i jordbruksmark, som har eller har haft hägnadsfunktion för jordbruk eller annan funktion (1998:1252, se nedan).

Skötselråd

Kulturminneslagen säger att såväl kyrkogården som helhet och enskilda gravvårdar skall vårdas och underhållas så att det kulturhistoriska värdet inte minskas eller försvakas. Ett kontinuerligt underhåll förebygger större komplikationer och är en ekonomisk vinning på sikt.

Syftet med alla åtgärder på en gravvård är givetvis att förlänga gravvårdens livslängd. Därför är det viktigt att vården anpassas till gravvårdens karaktär. Väsentligt för all skötsel är de förebyggande åtgärderna som minskar risken för skador orsakade av påväxt av växter och mikroorganismer eller genom sura nedfall. Den synliga skadan är oftast ett resultat av flera samverkande nedbrytningsfaktorer och visar sig i form av sprickor, avflagningar, bompartier (luftfickor), deformationer, sandning/pulverisering eller stenbortfall.

Viktigt för förståelsen av begravningsplatsen är att en äldre gravvård skall behandlas så att vårdens ålder tydligt framgår. Det är med andra ord viktigt att de spår som tiden lämnat efter sig bevaras. Vid rengöring och reparation av vårdar äldre än hundra år eller som har högt kulturhistoriskt värde är det lämpligt att en konservator anlitas, såväl för rådgivning och för repa-

rationsåtgärderna som för upprättande av vårdplan för de kulturhistoriskt värdefulla vårdarna.

Bergarter

Det är stor skillnad på olika stensorters motståndskraft mot vittring och skador. De mjukare sedimentära bergarterna som sandsten, kalksten och marmor vittrar lättare än den hårda graniten på grund av de mjukare bergarternas lager med olika hårdhet och porositet. Varje vård skall behandlas och rengöras utifrån den specifika bergartens egenskaper.

Gravstenar från 1800-talets mitt och tidigare är med få undantag huggna i mjuka bergarter som kalksten och sandsten. Den hårdare graniten blev vanlig först under andra halvan av 1800-talet då det blev möjligt att industriellt bryta den. Förutom granit, gnejs och diabas förekommer även marmor, skiffer och täljsten i gravvårdarna. I sällsynta fall förekommer också gravanordningar som gjutits i betong.

Allmänna åtgärder

Mycket av det viktiga arbetet med gravvårdarna ligger i den allmänna tillsynen. Sten är ett sprött material och därmed mycket känsligt för mekanisk påverkan i form av slag och stötar. Enkla åtgärder som betyder mycket för gravvårdarnas bevarande är att dels vara försiktig när större fordon skall manövreras så att vårdarna inte tar skada, och att markera gångvägar tydligt så att besökare inte i onödan kliver på hällar.

Att dagligen vara vaksam på vårdarnas tillstånd genom att ta bort regnvatten och snö från hällar och tumbor, sopa bort löv och nedfallande grenar, och kontrollera så att inte ojämnheter och sättningar bildas under liggande hällar, betyder på längre sikt att gravvårdarna får finnas kvar som de unika objekt de är. Om något inträffar som behöver åtgärdas skall åtgärderna ske omgående, dels för att minnet av att det skett ofta bleknar snabbt och att exempelvis avslagna bitar skall fästas tillbaka på exakt rätt plats. Graffiti är lättare att få bort när skadan är färsk.

Mekaniska skador

Förankringsjärn som rostade är en vanlig orsak till skadade gravanordningar. Ett viktigt arbete är att byta ut eller rostskyddsbehandla de korroderande förankringsjärnen. När järnkramlorna rostar expanderar järnet och stenen den är infogad i sprängs sönder. Att byta dessa förankringsjärn mot rostfritt stål betyder mycket för

framför allt tumbornas och hällarnas fortlevnad på kyrkogårdarna, men är också viktigt ur säkerhetssynpunkt. Vid byte är det viktigt att ta hänsyn till hur järnen är fästade och hur de är utformade. Detta bör dokumenteras både ur teknikhistorisk synvinkel men även då järnen i framtiden kan hjälpa till att datera tumborna tidsmässigt eller härleda dem till olika gravfirmor etc.

Sättningar på tumbor och liggande hällar kan orsaka sprickbildning och materialbortfall. Vid en stabilisering och upprätning av konstruktionen bör en konservator kontaktas om huruvida en fuktspärr skall placeras under sidohällarna. Att kapillärt avskilja stenen från markfukten kan i förlängningen vara klokt. Metoder för arbetet bör diskuteras med antikvarisk kontrollant och konservatorer.

Rengöring

Behöver gravvårdens rengöras och i så fall varför? Hur ren bör den bli? Att rengöra en vård för att den skall bli vackrare har inte första prioritet om objektet klassats som kulturhistoriskt värdefull. Rengöringen bör istället ske för att kunna skapa sig en förståelse för objektet, att kunna tolka en inskription eller en skulptural relief, och för att förlänga livslängden på gravården.

Vid hårdare smutsning och behov av större ingrepp bör en konservator kontaktas för rådgivning och eventuellt utförande. Enklare rengöring sker med mycket vatten, mjuka borstar och inget eller minimalt med rengöringsmedel. Vid all våtrengöring gäller att man ska använda rikligt med vatten och skölja ofta. Grus och små partiklar kan annars repa stenytan. Detta är extra viktigt vid rengöring av polerade ytor som repas lätt.

Metoden för rengöringen skall anpassas efter vad som skapat smutsen. En så begränsad användning av kemiska medel (rengöringsmedel, biocider etcetera) på vårdarna som möjligt är att rekommendera, på grund av att olika bergarter tar åt sig medlet olika och att vissa bergarter kan reagera med lösningen och i värsta fall lösas upp och ytan förstöras. Nedan följer en kort redovisning av vad man kan göra för att ta bort olika smutsningar samt vilka förebyggande åtgärder de kan kräva.

Biologisk påväxt

Biologisk påväxt upplevs av många som misspyrdande och kan göra inskriptioner svårlästa. Vissa lavar är också aggressiva mot stenen genom att de löser upp yt-skiktet och får mineralkornen att lossna. Lavar och alger håller också fukt, vilket kan bidra till frostsprängning.

Alger

Alger trivs bäst i fuktiga skuggrika miljöer och förekommer på begravningsplatser oftast på stenytor som vetter mot norr eller under skuggande träd. Algerna är oftast gröna och upplevs som fuktiga vid beröring. En sten som rengjorts från alger återkoloniserar snabbt om den inte hålls torr.

Mossor och gräs

Stenar som inte rengjorts på länge eller på liggande stenar där jord kan samlas i fördjupningar är goda grogrunder för mossor och gräs. Det är ofta enkelt att avlägsna mossor och gräs och återväxten sker inte speciellt snabbt om jord och fukt fickor hålls rena.

Lavar

På stenarnas ytor kan lavarna se ut som tunna skorpor. Under ytan fäster lavarna sig med rötter (hyfer) som tränger in i stenen. Vid rengöring är det ofta endast skorpan som kan avlägsnas. De kvarvarande rötterna ger därför ofta upphov till nyttillväxt inom ett par års tid.

Förebyggande åtgärder

Kraftigt lavangripen sten gravnummer 40-41/kv.5. Lavar som dessa är svåra att få bort på djupet utan att stenen skadas.

Biologisk påväxt kan minskas om stenen regelbundet borstas ren från jord, sand, skräp och nerfallna löv. Träd och buskar som skuggar bör hållas efter då skuggan men även saven och sockret som droppar från vissa träd kan ge en gynnsam miljö för mikroorganismer.

Rengöring

Lämpligast är att rengöra sten från biologisk påväxt under tidig vår och sen höst. Under dessa tider är speciellt lavar aktiva och växer och är därför mjukare och lättare att ta bort. Rengör dock aldrig stenar med vatten vid risk för frost eftersom det kan ge upphov till frostsprängningar.

Hårda stensorter som granit kan rengöras med högtryckstvätt men endast där inte förgyllning och dekorationer eller redan skadade partier kan skadas.

På skadade delar eller på mjuka stensorter ska endast varmt vatten och mjuka borstar användas. För att öka vätningen av stenen kan några droppar diskmedel tillsättas tvättvattnet. Riktigt hårda lavar kan mjukas upp genom att stenen under någon vecka står insvept i våta tygsäckar och plast. Några droppar ammoniak i vattnet bidrar också till att mjuka upp lavarna. Därefter kan stenen rengöras med mjuk borste och riklig vattensköljning.

Mer avancerade rengöringsmetoder bör utföras av erfarna hantverkare eller stenarbetare. Vårdar med mycket höga kulturhistoriska värden bör rengöras av konservator.

Kemiska skador

Svavelhaltiga luftföroreningar kan omvandla ytan på kalkhaltiga stenar till kemiskt gips. Denna så kallade gipskrusta är ofta svart och bubblig och återfinns på ytor i regnskugga (exempelvis att statyer får svarta ögonhål och svarta "slöjor" under utskjutande delar). Gipskrusta är komplicerat att avlägsna och bör överlämnas till konservator.

Rengöringspreparat i handeln innehåller ofta medel som kan verka frätande eller skadligt på annat sätt på stenar varför dessa medel avråds helt från att användas. Exempelvis är den ofta använda rengöringssubstansen kaliumhydroxid, eller lut, starkt basiskt och frätande samt saltbildande. Medel med denna substans i kan föra in salter i porösa stenar eller i hårdare stenars sprickor som när de torkar utvidgas och som kan orsaka saltsprängning av stenen.

Stearin och sot

Marschaller och ljus kan ge olika typer av skador. De kan ge sotränder och stearinstänk och heta marschaller som ställs på stenen kan vintertid orsaka söndersprängning av stenen. Marschaller och ljus skall alltid placeras i stadiga ljushållare eller lyktor och placeras så att de inte

kan välta. Stearinstänk är svåra att avlägsna helt. Allt synligt stearin skrapas bort med plast- eller träverktyg. På porösa stenar kan stearin som trängt in i stenen till viss del lösas upp med kemiskt ren bensin och sedan sugas upp med läskpapper. Stearinet kan även värmas till flytande form med varmluftspistol och sugas upp med läskpapper. Sotränder avlägsnas torrt med suddgummiliknande produkter i samråd med konservator.

Järn- och kopparmissfärgning på sten

Metaller oxideras av vatten och luftens syre och reagerar sedan med stenen. Det ger gröna eller rostbruna missfärgningar som framträder tydligast på ljusa kalkhaltiga stenar men även på hårdare bergarter.

Förebyggande åtgärder

För att undvika missfärgningar skall man i möjligaste mån skydda metallen från oxidation. Skyddet sker genom kontinuerligt underhåll med ommålning av järndetaljer eller genom att byta ut rostande järndubb och förankringsjärn till sådana i rostfritt stål. Kopparmissfärgningar är svåra att förebygga eftersom metallen inte behandlas och man får i de flesta fall acceptera missfärgningen.

Rengöring

Rengöring av järn- och kopparmissfärgningar bör utföras först efter samråd med konservator. I vissa fall måste rengöringen utföras av konservator, särskilt när vårdens kulturhistoriska värde är högt.

Graffiti och klotter

Klotter eller graffiti är ofta gjort med sprayfärg eller tusch innehållande mycket finkornigt pigment som tränger in i stenens porer. Har kyrkogården utsatts för klotter ska man kontakta en klottersanerare snarast, då materialet är enklare att avlägsna ju färskare det är. Vid saneringen kan försvagade, imålade eller förgyllda partier påverkas varför en konservator bör kontaktas för rådgivning. Har någon av de kulturhistoriskt intressanta vårdarna på kyrkogården utsatts bör en konservator kontaktas före saneringen för rådgivning.

Förebyggande åtgärder

Vid misstanke att vårdar kan utsättas för klotter eller om det redan har hänt bör utsatta stenar eller murar klotterskyddas. Klotterskydd utförs av saneringsfirmor. Lämpligaste klotterskyddet för sten är att en hinna av vax eller annat material påförs stenen och som vid sanering avlägsnas tillsammans med klotret. Polerade stenar av granit eller annan hård bergart kan ge ett märkbart förändrat utseende varför dessa stenar kan saneras med lösningsbaserade klotterborttagningsmedel.

Symboler – Ikonografi

Symboler i vår omgivning kommer till inom ramen för en gemensam verklighetsuppfattning och de har förekommit på gravstenar sedan lång tid tillbaka. Under andra halvan av 1800-talet användes på gravvårdarna ett flertal kristna symboler men i och med industrialismens inträde började även icke kristna symboler användas, såsom lagerkransar, franska liljor och stjärnor. Den icke religiösa symboliken anknyter ofta till yrkesutövning. Efterkrigstiden och särskilt 1950-talet medförde en återkomst för den sakrala formen på gravvårdarnas symboler.

Under 1970- till 90-talen har en slags privatreligiös symbolik vuxit fram med naturen som främsta inspirationskälla. Tallar i soluppgång över vatten, fåglar och betande rådjur förekommer i dessa meditativa motiv där den moderna människans dröm om naturen träder fram tydligt.

Nedan redovisas ett urval av de symboler som ofta förekommer på västgötska kyrkogårdar. För vidare fördjupning i ämnet rekommenderas följande verk:

- Cooper, J. C., 1995, *Symboler: en uppslagsbok*, övers.: Margareta Eklöf och Ingvar Lindblom, Forum, Stockholm
- Dahlby, Frithiof, 1963, *De heliga tecknens hemlighet. Symboler och attribut*, Verbum kyrkliga centralförlaget, Stockholm
- Kilström, Bengt, I., 1983, *Bild och symbol i Guds hus*, Proprius, Stockholm.

Gravvårdarnas symboliska utformning

- Avbrutna kolonner eller stenar: det avbrutna livet, livets kortvarighet och snabbt skövlade skönhet.
- Pelare: sanningens stödjepelare och grundfäste. Avbruten pelare är en icke-kristen dödsymbol som pekar på det avbrutna livet.
- Gravvården är utformad som en ek: styrka och uthållighet.
- Ringkors: ett latinskt kors med en cirkelbåge mellan korsarmarna som till skillnad från hjulkorset går utanför cirkelbågen. Ringkorset restes ofta på en plats där ett våldsdåd ägt rum eller framför en gård för att skydda den för olyckor.

Vilket väderstreck graven är placerad mot har stor betydelse:

- Öster: Frälsningens väderstreck. De döda lades med ögonen riktade åt öster, mot paradiset.
- Söder: ljusorten, varifrån herren kommer.
- Norr: mörkrets ort där demonerna härskar.
- Väster: Nattens ankomst, världens afton. Demonernas, dödens och den yttersta domens väderstreck.

Djursymboler

- Duva: den heliga andes viktigaste symbol. Återges ofta med korsgloria och omgiven av strålar. En duva på gravstenen symboliserar den kristna själen, som gått till den eviga vilan.
- Bi: hopp, oskuld, odödlighet och uppståndelse men även fliten och jungfrulighetens symbol. Symboliserar även medlemmarna i kyrkan som samlar in livets söta frukter.
- Fisk: symbol för människan. Kristus är fisken och lärjungarna hans små fiskar, därför dopvattnet.
- Fjäril: dess tre stadier symboliserar treenigheten.
- Fågel: fågel flygande ur sin bur symboliserar själen som flyr sitt jordiska fångelse.
- Orm: vishetssymbol

- Svala: Mariafågeln men även en symbol för Kristus.

Symboler från växtriket

- Blommor på graven: en evig vår, det kristna hoppet.
- Järnek: symbol för Jesu lidande och korsfästelse.
- Pinjekotten: fruktbarhetssymbol
- Ros: Kristus och hans dygder.
- Trädet: symbol för uppståndelsen och evigt liv. Ett avbrutet träd symboliserar det avbrutna livet.
- Vinrankan: uppståndelsesymbol

Ljuset och elden som symboler

- Evighetslampan/oljelampan: andens ljus. Vi lever i Kristi frälsnings ljus. Lampan är också en viktig judisk symbol för döden och tänds som minne av den döda.
- Facklan: neråtvänd symboliserar den livets utslocknande, odödligheten. Ingen kristen symbol.
- Ljus: dödsljuset symboliserar att den döde är redo att möta Kristus.

Föremål som symboler

- Hästskon: anses bringa lycka och symboliserar himlavalvet med öppningen nedåt. Är öppningen uppåt symboliserar den helvetet.
- Kalken: symboliserar Jesu grav. En kalk på en prästs gravsten symboliserar hans eller hennes ämbete.
- Krona: livets krona, tillsammans med palmbladet (segerns palm) symboliserar ett evigt liv.
- Skeppet: symbol för Kristi kyrka: Kristus styr skeppet, de troende är besättningsmännen. Masten är korset, seglet är tron, drivkraften är anden, Guds ord kompassen, hoppet ankaren, bönen ankarkättingen och Guds trofasthet ankargrunden.

- Timglaslet: tidens flykt, det snabbt flyende livet. Vanlig symbol sedan 1700-talet.
- Uppslagen bok placerad på en stubbe: enhet mellan natur och kultur.
- Urna: sorg och saknad. Med flammor symboliserar den det nya livet som följer efter döden. Är den draperad syftas på begravning och död.
- Vågskålen: symbol för domen.

Himlakroppar

- Stjärna: exempelvis morgonstjärnan. En åttauddig stjärna är kristusstjärnan, sinnebild för fullkomlighet och oändlighet. Stjärnan med strålar under symboliserar Betlehemsstjärnan. Den sexuddiga stjärnan, hexagrammet eller dauidsstjärnan, symboliserar judendomen.

Kristna symboler

- Hjulkorset: segerkorset.
- I.N.R.I.: inskriptionen på Jesu kors: J(esus) N(azarenus) R(ex) J(udaeorum): Jesus från Nasaret, judarnas konung.
- Korset: uppståndelsesymbol. De tre korsen på Golgata: död.

Kristusmonogram:

- IHC/IHS: Monogrammet lanserades under 1400-talet och tolkades då som: I(esus) H(ominum) S(alvator): Jesus människornas frälsare, eller
- I(n) H(oc) S(igno vinces): i detta tecken skall du segra, eller
- I(n) H(oc) S(alvus): i detta finnes frälsning.
- I(esus) H(omo) S(anctus): Jesus den heliga människan.
- I(esum) H(abemus) S(ocium): vi hava Jesus som följeslagare (Jesuitisk tolkning)
- IC: J(esu)S
- IR: Jesus Redemptor, Jesus Frälsaren.
- IS: Jesus Salvator, Jesus Frälsaren.

- Pentagram: Med spetsen uppåt betyder det att man anropar himlen, pekar spetsen neråt betyder det att man åkallar den undre världen. Pentagrammet förekommer ofta som avväjningssymbol på husgeråd, dörrar, väggar, hus och så vidare. De onda demonerna skulle fångas eller oskadliggöras med hjälp av pentagrammet.
- Ring: världsalltet och oändligheten och fulländningen.
- Treenigheten: antalet tre står för treenigheten, exempelvis heter tre cirkelbågar som skär varandra trinitas, trefaldigheten. Trepasset (också kallat trifolium) används ofta som dekoration men ger i vissa fall även stenen dess form, är ett stiliserat treklöverblad som symboliserar treenigheten och dess hemligheter.
- Ängel med barn i famnen: skyddsängel, dödsängel. Förekommer ofta på barngravar i form av alabasterrelief efter den danske skulptören Bertel Thorvaldsen. Förekommer också ofta infogade i granit- eller marmorstenar.

Gullered kyrkogård ur ett historiskt perspektiv

Gullered socken

Gullered socken ligger på höglandsområdet i östra delen av Ulricehamns kommun. Två sjöar finns i socknen, Nordsjön och Sörsjön samt att både Åtran och Tidan rinner upp i socknen. Socknens terräng består till största delen av skog och mossmark men vid Gullered finns ett öppet odlingslandskap med lövskogsterräng. Gullered by kan närmast liknas med en radby med kyrkan centralt och högt placerad på en åsrygg och bebyggelsen placerad i ett orört läge nedanför. Väster om byn finns ett flertal åkrar av förhistorisk karaktär som är avgränsade med terrasser och stensträngar. Gullered var fram till 1996 riksintresse för kulturminnesvården på grund av sin ålderdomliga bystruktur med närmast oskiftad karaktär samt sina ålderdomliga åkerformer.

Det nuvarande Gullered var fram till 1550 uppdelat på två socknar, Gullered och Tissered. Trakten kring Tissered, utmed Tidan blev tidigt koloniserad. Här återfinns den tätaste förekomsten av fornlämningar; boplatser, gravrösen samt gravfält med domarringar och resta

Tissereds kyrkoruin på invigningsdagen i juli 1938. Tissereds kyrkoruin på invigningsdagen i juli 1938 Foto: E. Lundberg 1938 ATA. Fotot är något beskuret.

stenar. Här återfinns också spår efter tidiga odlingar i form av fornkraar. I Tissered finns idag också resterna efter den gamla kyrkan där det som återstår idag är en del av muren och portalen. Kyrkoruinen restaurerades 1938.

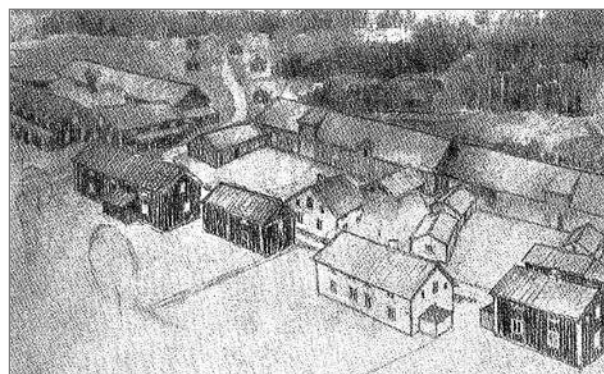
Enligt 1574 års jordebok dominerades jordägandet i Gullered av kronobyggen och frälsehemman. Inga kända säterier eller stora gårdar har funnits inom socknen. Den första kända kartan över byn upprättades 1642 och anledningen till detta var att byn solskiftades. Hela byn hade fram till dess bedrivit ensäde, det vill säga jordbruket bedrevs kollektivt. Mellan åren 1780-1798 förrättades storskifte av inägorna men byplatsen förblev dock orörd.

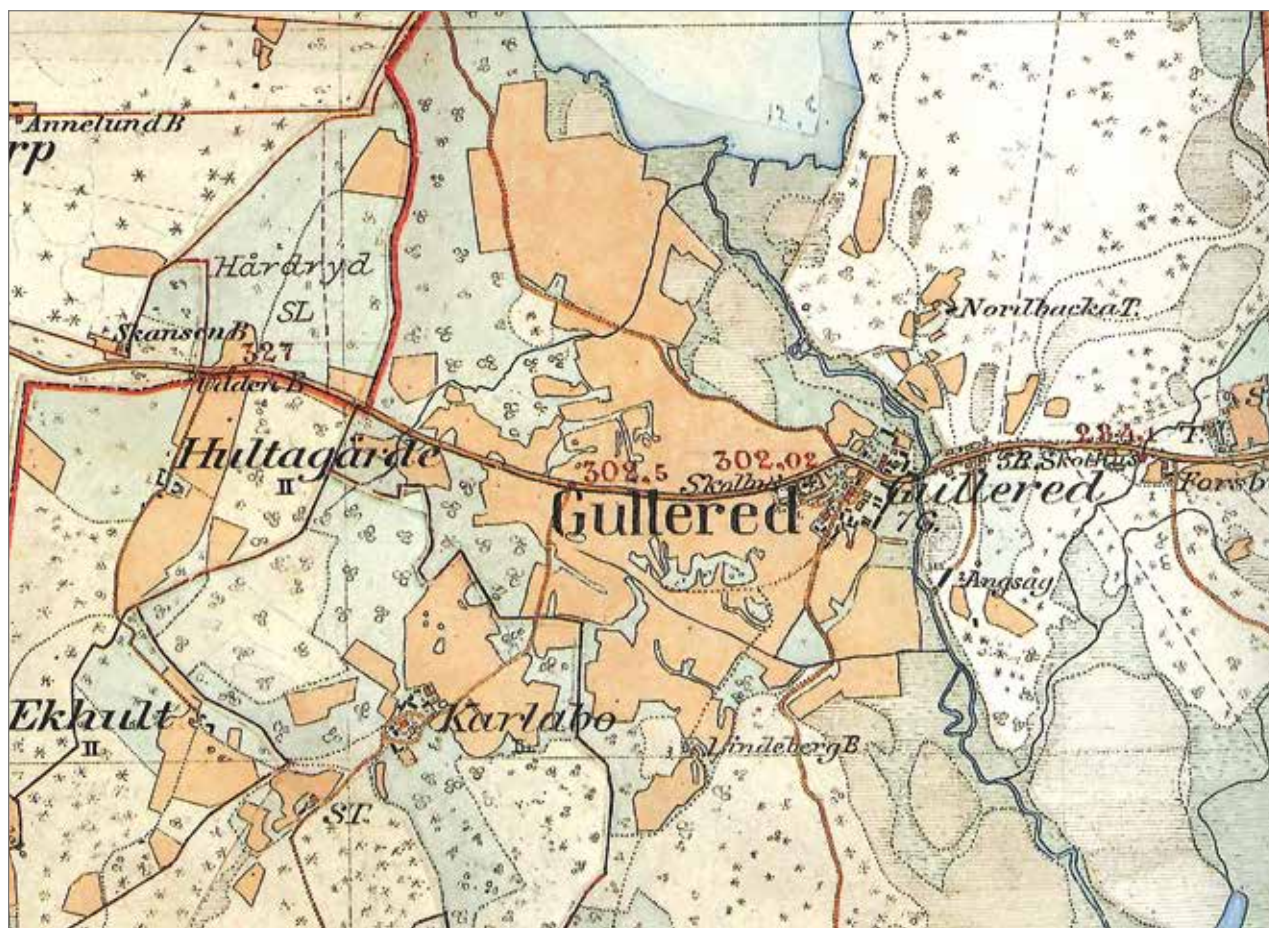
Gullered by från Gullered kyrktorn. Foto 1918 Sigurd Erixon. Ur Borås och de Sju Häraderna 1945.

Gullered by har varit föremål för historikernas intresse ända sedan tidigt 1900-tal. Byn genomgick inte Laga skifte förrän 1930 och såväl Sigurd Erixon som Josef Sandström gjorde kulturhistoriska undersökningar i början av 1900-talet. En karta över byn var utställd på Göteborgsutställningen 1923.

På en bild från 1928 ser man den tätt sammanträngda lilla byn omedelbart nedanför den platå där kyrkan ligger. Från kyrktornet där bilden togs har man god överblick över byn och i bakgrunden utmed vägen ser man också den tåbebyggelse som ligger ut med vägen.

Gullered by från samma plats som fotot. Kolteckning av Arthur von Schmalense 1920. Ur Borås och de Sju Häraderna 1945.

Ekonomisk karta Fältmätt på 1890-talet. Utgiven av Älvsborgs länsmuseum.

I början av 1900-talet bestod Gullereds by av sju gårdar eller hemman. Gårdarna och bytomten låg på sluttningen ner mot Gulleredsån medan inägorna låg ovanför, en ganska vanlig placering i väst- och Syd-sverige enligt Sigurd Erixon. Kyrkan låg alltså för sig själv på höjden ovanför byn och utanför själva bytomten. Landsvägen till Jönköping gick tidigare genom inägorna i öst-västlig riktning och gjorde en skarp krök förbi kyrkogården vilket kan ses på kartan.

I slutet på 1800-talet började en del bebyggelse att uppföras kring kyrkan. Bland annat byggdes 1899 den första folkskolan intill kyrkan. Folkskoleundervisningen bedrevs till en början som en ambulerande verksamhet mellan Gullereds och Strängsereds socknar och det var först på 1850-talet som någon ordnad skolundervisning kom till stånd. 1938 byggdes en lärarbostad mellan kyrkan och folkskolan.

Liksom på många andra håll i landet kom amerikafebern till Gullered i mitten på 1800-talet. Mellan åren 1851–1920 utvandrade mer än 360 personer från Gullered till Amerika. Sett till befolkningsantal var detta en mycket hög siffra. Detta avspeglar sig na-

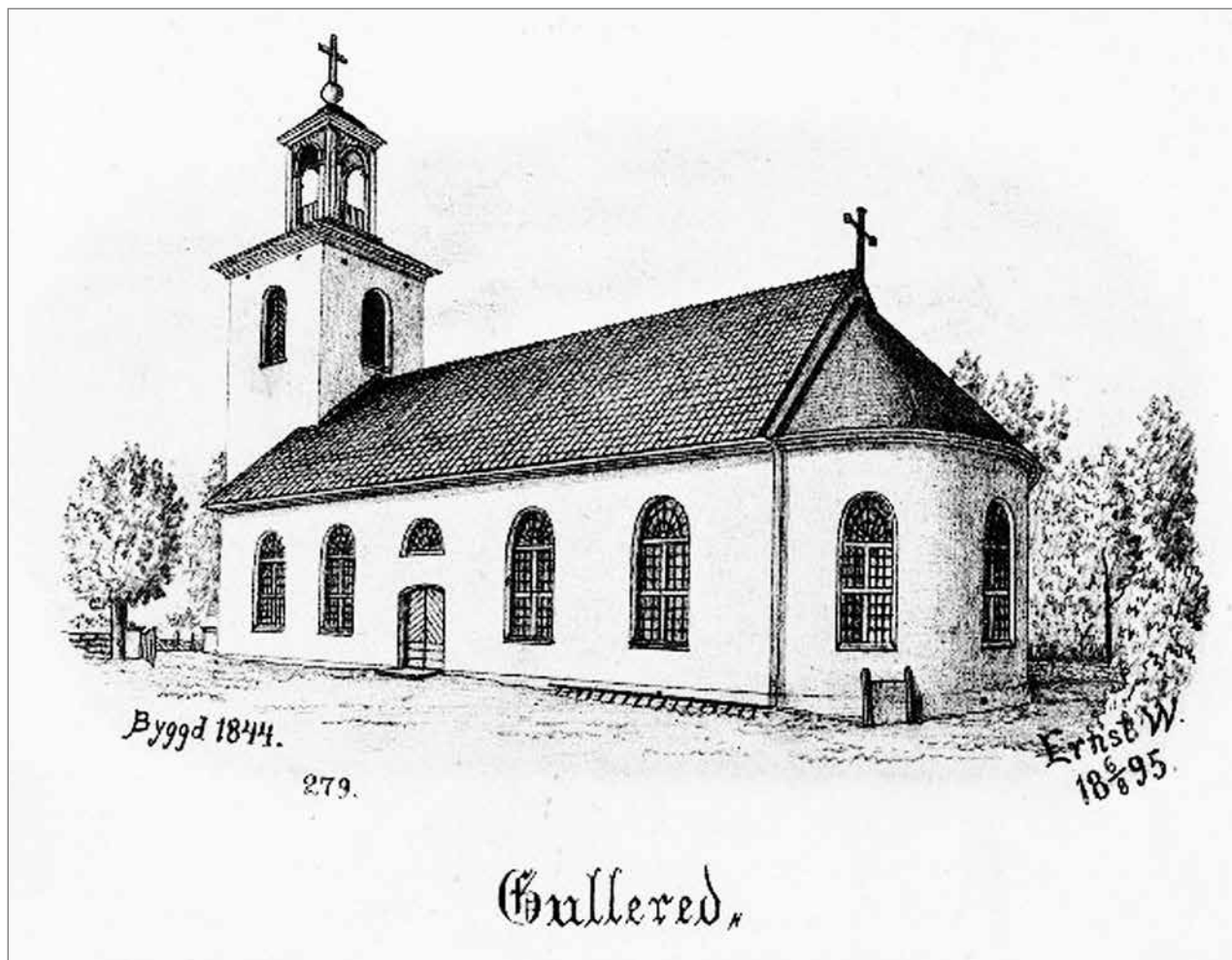
turligtvis på kyrkogården där antalet gravvårdar från 1800-talet är få.

Järnvägen däremot kom inte att få så stor betydelse för Gullereds socken. Ubbhult en bybildning cirka en kilometer söder om Gullered bestod av två gårdar när Jönköpingsbanan drogs fram mellan åren 1937–1940. Inga större förändringar skedde mer än att man byggde ett stationshus och ett postkontor samt att en speceri- och diversehandel uppfördes. Järnvägen lades ner redan 1960 och idag är det riksväg 40 som är den viktigaste kommunikationsleden.

Efter kommunreformen 1862 bildades Gullereds landskommun som efter 1952 uppgick i Redvägs landskommun. Sedan 1974 har Gullered uppgått i Ulricehamns storkommun

Översiktlig historik över kyrkan

Gullereds kyrka har som tidigare nämnts ett framträdande läge på en åsbildning ovanför en samlad kyrkby. Till kyrkomiljön hör en före detta folkskola från 1899 samt en före detta lärarbostad från 1938.

Gullereds kyrka teckning från 1895. Gullereds kyrka från sydöst, teckning av Ernst Wennerblad 1895, ATA.

Gullereds kyrka uppfördes 1844 efter ritningar av arkitekt Fredrik Blom vid Överintendentsämbetet.

Den ersatte då en äldre kyrka av timmer med en medeltida kärna som utvidgats och ombyggt 1685. Timret från den gamla kyrkan användes till ett ladugårdsbygge på gården Björstorp. Kyrkan stod 50 meter öster om nuvarande kyrka.

Kyrkan är byggd av granit och mycket av byggnadsmaterialet lär ha kommit från den gamla kyrkoruinen i Tissered. Kyrkans vitkalkade exteriör är ett tydligt exempel på empirestilens kyrkotyp; med symmetriska mittportar, rundbågsfönster, rundat kor och torn med lanternin. Fönster och portar är till stor del ursprungliga. Interiören har behållit sin nyklassicistiskt ljusa och spaciösa karaktär med brädtunnvalv och dominerande altarskärm i form av tempelgavel. Ursprungligt är även altare, slutna altarring, läktare (med till stor del bevarade bänkar) och en slutna bänkinredning. Färgsättningen förefaller till stor del ha behållits

sedan 1800-talet. I kyrkan finns ett flertal inventarier som lär ha kommit från Tissered kyrka bland annat predikstolen från 1600-talet samt en ljuskrona av järn. Nuvarande altarprydnad i form av ett krucifix tillkom 1955 och ersatte ett mantelkors som nu står i tornet. Vapenhuset har kvar sina symmetriska trappor, dock med sentida underbyggnader. Vid en renovering 1966 tillkom läktarunderbyggnader. År 2009 byggdes dessa om till utrymmen för kyrkkaffe, mindre gudstjänster med mera.

Kyrkogårdens historia

Den nuvarande kyrkogårdsanläggningen invigdes 1904. Då planterades 59 stycken lönnar runt kyrkogårdsmuren. På 1890-talskartan kan man dock se att några träd planterats redan tidigare.

På 1642 års karta är den gamla kyrkplatsen utritad, belägen cirka 50 meter österut från den nuvarande

Utsnitt från 1642 års karta över Gullered's inägor. Ur *Borås och de Sju Häraderna* 1945, Sigurd Erixon.

kyrkogårdsanläggningen. Runt kyrkplatsen kan man tydligt se en inramning som kan ha varit en kyrkobalk. Den nya kyrkogården lär också ha varit inhägnad av en knuttimrad kyrkobalk ända in på 1860- eller 70-talet.

Gullered's kyrkogård utvidgades åt öster första gången 1904, ungefär där stenmurarna avslutas på norra och södra sidan. En grusgång löpte också tvärs över kyrkogården där den gamla muren sannolikt stod. Därefter har kyrkogården successivt utvidgats åt öster. På laga skifteskartan från 1928-30 har kyrkogården den storlek den har idag. Längst i öster har en stödmur byggts upp ut mot vägen eftersom jordlagren vid häftiga regn spolades bort.

Under åren har en hel del stenramar tagits bort på gravvårdarna. På fotot från 1956 nedan ser man att de flesta grusgravarna i de nedre kvarteren mot öster var omgärdade av stenramar. I närheten av kyrkan mot söder har det också funnits en del häckplanteringar av buxbom runt gravarna. 2007 invigdes en gravsmyckningsplats för urngravar i det nordvästra hörnet av kyrkogården.

Flygfoto över Gullered's kyrka. fotograferad 1956. Arkiv; Västarvet Kulturlagret.

Gullered kyrkogård idag

Allmänt

Gullereds kyrkogård är belägen på fastigheten Gullered 3:2. Begravningsplatsens yta omfattar drygt 4 627 kvadratmeter. I skrivande stund finns det 291 gravplatser i gravregistret varav 178 är upplåtna idag. Under år 2010 genomfördes en gravsättning på Gullered kyrkogård. Detta skedde genom kistnedsättning. För 2011 var siffran en urnbegravning och ingen kistnedsättning. Dessa siffror gällde 2012-08-30. Siffrorna ändras hela tiden, då nya platser upplåts och vissa återlämnas.

Kyrkogårdens avgränsning och disposition

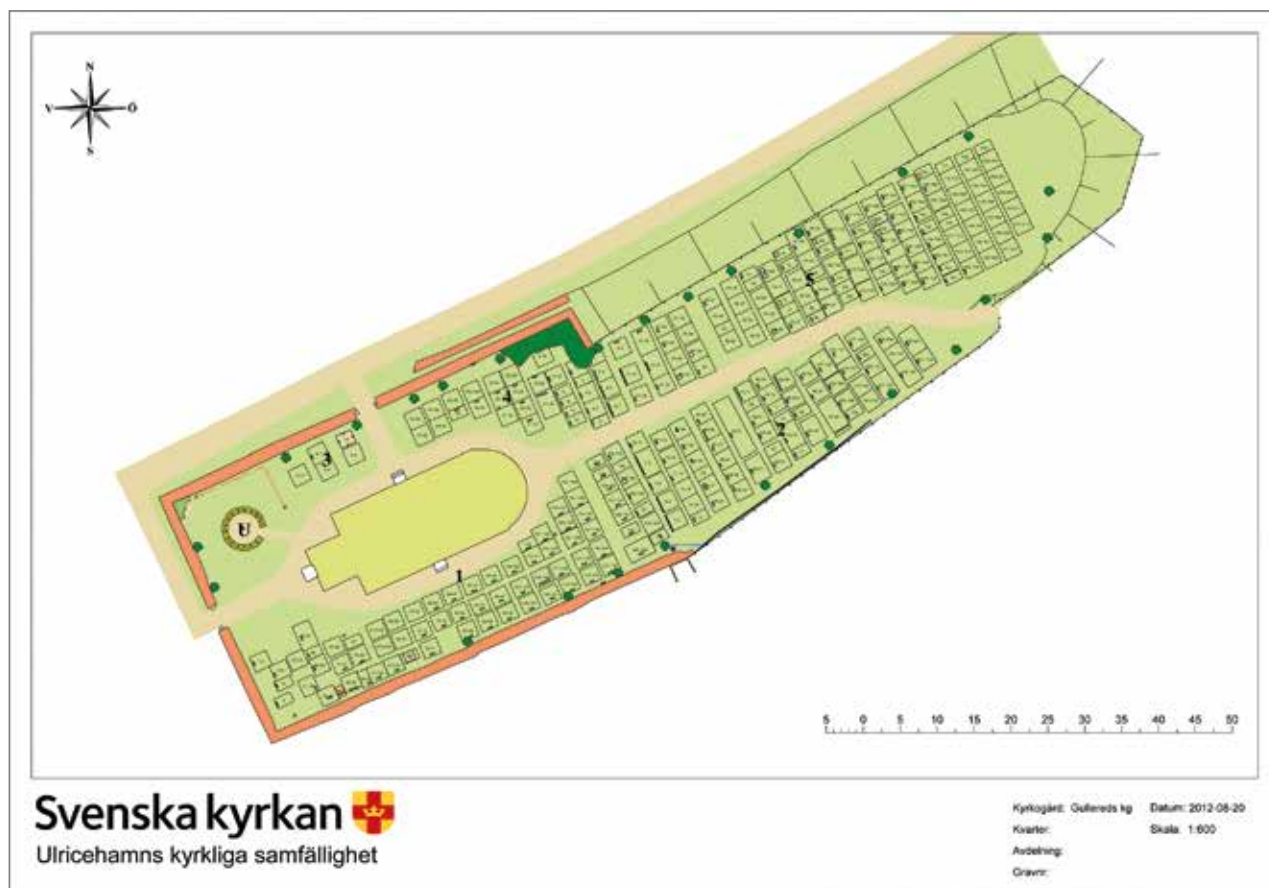
Gullereds kyrka ligger med koret åt öster i den västra delen av en åt öster avsmalnande och sluttande kyrkogård. Kring sidorna på kyrkogårdens västra hälft löper kallmurar av gråsten, vilka har stödmurskaraktär i sina östra delar. I nordost har stödmuren tre avsatser. Runt hela kyrkogården löper en rad av lövträd, främst lönnar

och askar. Vid södra muren, kring serviceutrymmena samt framför förrådsbyggnaden finns en rad syrenbuskar planterade.

Som tidigare nämnts finns förutom kyrkan en förrådsbyggnad från tidigt 1900-tal, beläget i den sydvästra delen av kyrkogården, utanför kyrkogårdsmuren. Förrådsbyggnaden som är byggd i trä har ett sadeltak täckt av enkupigt lertegel.

Kyrkogården har tre ingångar, en i väster mitt för kyrkans västport, en i norr mitt för dess mittport och en i sydost. De båda förra har grindstolpar av tuktad granit och smidda pargrindar med inskriptioner som förtäljer att de uppsattes 1846 och vilka som stod för dem. Den senare ingången har en sentida smidesgrind med trästolpar. Från ingångarna löper grusgångar fram till kyrkan och omsluter denna.

Grusgångarna hårdgjordes 2010 med nytt grus och plattor på sidorna. Två grusgångar har tagits bort på senare tid

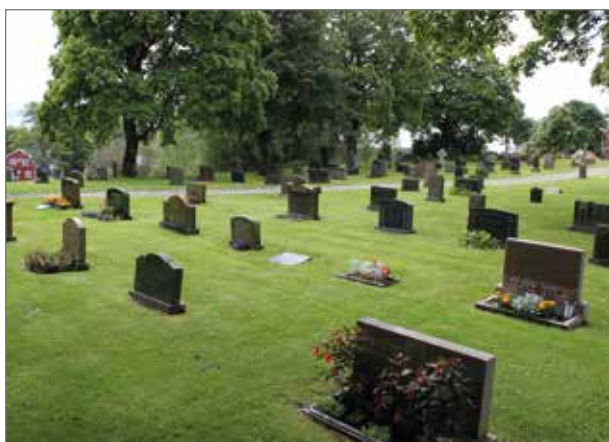
Gullereds kyrkogård. Kartan upprättades 2012 av Ulricehamns kyrkliga samfällighet.

Den äldsta delen av kyrkogården från öster.

Nyare delen av kyrkogården sedd från sydost.

Den nyare delen av kyrkogården sett från nordost.

Gravvårdarna

Äldsta delen

Gravvårdarna på den äldsta delen av kyrkogården strax söder om kyrkan är från slutet av 1800-talet och början av 1900-talet. De är få till antalet men några av de tidiga 1900-talsgravarna är påtagligt monumentala. Vårdarna är här placerade i nordsydliga rader. Norr om kyrkan saknas gravar med undantag för en grusgrav med gjutjärnsstaket. Mot muren finns här lutad en fot till ett gravkors från 1700-talet. Vid den södra muren finns två äldre gravvårdar som saknar inskription.

Den östra delen av kyrkogården består av två större kvarter som avskiljs genom en grusgång som löper i öst-västlig riktning. Gravvårdarna är placerade i väst-östliga rader. I det södra kvarteret var gravvårdarna tidigare omgärdade av stenramar men dessa togs bort på 1950-60-talet. På motsatta sidan mot norr finns ett område som har förhållandevis få gravvårdar och som är oregelbundet placerade.

Här finns vissa sammanhängande spår från 1920-

30-talets allmänning. Det vill säga gravvårdar som har uppförts för människor som inte hade möjlighet att köpa sin gravplats.

Gravvårdarna i den nyare delen i nordost är på tidstypiskt vis låga med en oregelbunden form och ofta med en personlig utformning eller dekoration

Vad gravvårdarna berättar om bygden

Gravvårdarna på Gullereds kyrkogård berättar sammantaget en rik historia om trakten, dess invånare och näringar under de senaste århundradena. Via gravvårdarnas inskriptioner skildras såväl samhällets utveckling och struktur som olika stilinfluenser genom tiderna. Samtidigt är bilden av samhället väldigt skev eftersom den i stora delar endast visar på historien för dem vars efterlevande hade råd att resa en gravvård. Det var först mot 1900-talets mitt som i stort sett alla hade råd att skaffa en gravsten, före dess markerades gemene mans grav i regel endast med en gravkulle eller sandad yta, ibland planterad med någon perenn som till exempel vintergröna. Merparten av 1800-talets och det tidiga 1900-talets befolkning har inte lämnat något bestående alls efter sig i form av inskriptioner på stenar och kors. Detta gäller särskilt kvinnor, barn och mindre bemedlade ur de lägsta sociala klasserna såsom torpare och backstugusittare.

Antalet äldre gravvårdar från 1800-talet och tidigare är förhållandevis litet på Gullereds kyrkogård. De äldsta betitlade gravvårdarna har huvudsakligen koppling till kyrkan; *Komminister*, *Kontraktsprest* och *Kyrkovård*.

Gullered har varit, och är i viss utsträckning fortfarande, en trakt med tydlig agrar prägel. En av de vanligaste titlarna som omnämns på kyrkogårdens gravvårdar är *Hemmansägaren*. Men det tydligaste karaktärsdraget på Gullereds kyrkogård är den starka kopplingen

I grav nummer 3/1 vilar Josefna Carolina Westman som endast blev 38 år och lämnade make och åtta barn efter sig.

Grav nummer 149/1. En av få gravvårdar med kvinnlig titel; lärarinnan Märta Stomberg

till gårds- och/eller bynamnet. På landsbygden var det vanligt fram till mitten på 1800-talet att kyrkogårdarna var indelade på så vis att varje by eller hemman hade sin egen plats. Detta har i stor utsträckning levt

Kyrkovärden Carl Emanuelsson var förutom kyrkvård även bleckslagare. Tillverkning av bleckkärl kom under senare delen av 1800-talet att koncentreras till området öster och norr om Ulricehamn.

Grav nummer 1–2/3 Påkostad gravvård med smidesstaket.

kvar i Gullered, det är också betydligt vanligare med ett gårdsnamn än en titel på gravvårdarna. Det kanske har sin förklaring i att byn inte skiftades förrän på 1930-talet och att det därigenom skapade en stark familj- och släktkänsla.

De få titlar som förekommer på kyrkogården är till exempel företrädda genom rättsväsendet av titlar som *Nämndemannen* och *Fjärdingsmannen* och utbildnings-

Grav nummer 49–51/2 . En av flera gravvårdar med inskriptionen hemmansägare.

väsendet i sin tur genom *Lärarinnan*. 1900-talets industrialism speglas genom titlar som till exempel *Handlanden* och *Redaktören* medan skråsamhället är föga representerat, den enda hantverkstiteln på kyrkogården är över en *skomakare* Ahlstrand.

Av de ovan nämnda titlarna och yrkena har väldigt få innehafts av kvinnor, vilket bekräftar bilden av en ojämfälld historia där kvinnor haft lägre utbildning och mindre framträdande positioner i samhället. Oftast går det att hitta en eller ett par gravvårdar med yrken som *Barnmorskan* eller *Skollärarinnan* på landsbygdens kyrkogårdar. På Gullereds kyrkogård finns en gravvård över *Lärarinnan* Marta Stomberg.

Många kvinnor fick under 1900-talets första hälft sin sista vila under gravstenar med helt korta inskriptioner som till exempel familjegrav, och har därmed inte lämnat några spår alls efter sig på kyrkogården ovan mark. Det finns dock några gravvårdar på Gullereds kyrkogård med enbart kvinnonamn där de flesta är änkor vars barn har bekostat och rest gravvården.

Grav nummer 9–10/4 Chefredaktören Ewald Stomberg var en känd tidningsman född i Gullered.

Kyrkogårdens karaktäristik och prägel i sammanfattning

Gullereds kyrkogård, monumentalt placerad på en åsrygg, består av en långsmal sluttande anläggning som delas upp av en grusgång som löper i öst-västlig riktning.

Närmast kyrkan finns de äldsta gravvårdarna från slutet av 1800-talet och början av 1900-talet. Här finns såväl höga obeliskliknande anläggningar, samt några lägre anläggningar. Flera av de pampiga gravarna i söder är vända mot kyrkan .

Den östra delen av kyrkogården visar spår efter den så kallade allmänningen eller allmänna varvet. Området består av glest placerade små, enkla gravvårdar med sparsam dekor eller ingen alls.

Ett av det tydligaste karaktärsdragen på Gullereds kyrkogård är den starka kopplingen till gårds/bynamnet. Det är betydligt vanligare med ett gårdsnamn än en titel på gravvårdarna och det har funnits och finns än idag en tydlig önskan om att få begravas i samma

område som sin släkt och från sin by. Detta kanske har sin förklaring i att byn inte skiftades förrän på 1930-talet och att det skapade en stark familj- och släktkänsla.

Gullered kyrkplats ger ett helhetsintryck av en sock-enkyrkogård med förankring i det agrara kulturlandskapet med äldre byggnader som före detta folkskola och lärarbostad. Kyrkogårdsmurarna från 1840–50-talet, trädkransen, de välkrattade grusgångar som finns kvar samt smidesgrindarna är viktiga för kyrkogårdens karaktär. Gravvårdarnas utformning och inskriptioner med gårdsnamn och titlar återspeglar agrarsamhällets skilda verksamheter från främst 1900-talet.

Riktlinjer för bevarande, vård och utveckling

Allmänt om urvalet

Vilka gravvårdar har då ansetts besitta kulturhistoriska värden på Gulleredes kyrkogård? Urvalskriterierna framgår under rubrikerna nedan. I några fall har en av ett flertal likartade stenar valts ut som representant för en hel kategori stenar. De gravvårdar som föreslås bevaras har delats in i tre kategorier:

1. Gravvårdar med mycket höga kulturhistoriska värden

Till denna kategori räknas i princip alla gravvårdar som kommit till före år 1900, och gravvårdar som är av avgörande betydelse för kyrkogårdens karaktär som helhet. Här ingår också mycket ovanliga gravvårdar, gravvårdar som är av mycket högt konsthistoriskt intresse och gravvårdar med mycket speciella inskriptioner.

2. Gravvårdar med höga kulturhistoriska värden

Kännetecknande för dessa är att de är betydelsefulla för helhetsmiljön, att de är tidstypiska och hantverksmässigt, tekniskt och/eller konsthistoriskt värdefulla. Här hamnar även gravvårdar med intressanta inskriptioner som även omfattar till exempel titel och/eller gårdsnamn.

3. Gravvårdar av högt kulturhistoriskt intresse som är lämpliga att återanvända

Kriterierna för dessa är samma som för kategori två men där den mer kortfattade inskriptionen utan titel/yrke eller gårdsnamn föranlett möjligheten till återvinning.

Ett område där gravvårdarna har sammanhållen karaktär har ringats in på gravkartan (se sidan 49). Detta innehåller gravvårdar med bevarade grusgravar. Gravvårdarna i detta områden ska bibehållas.

Kriterier för återanvändning

Återanvändning kan ske genom att en ursprunglig inskription slipas bort och ersätts eller att den täcks med till exempel en textförsedd metallplatta. Ursprunglig dekor på gravvården ska bevaras liksom eventuella stenramar. Nya inskriptioner bör utföras på ett sådant sätt att de stilmässigt stämmer överens med gravvårdens tidstypiska utseende.

Gravvården bör om möjligt inte flyttas från sin ursprungliga plats. Om den måste flyttas från sin plats bör den flyttas till ett område med gravvårdar från samma tidsperiod.

I ”Handbok för kulturhistorisk inventering, bevarande och återanvändning av gravanordningar” rekommenderas att en speciell symbol, till exempel recyclingpilarna, sätts på sidan av stenen för att markera att det är en gammal sten som återanvänts. I samma skrift står det också att ”Vid återupplåtelse av gravplats på vilken det finns en värdefull gravvård kan huvudmannen behålla gravvården och teckna avtal med den nye gravrättsinnehavaren om att få hyra/disponera gravstenen. Huvudmannen och den nye gravrättsinnehavaren bör teckna avtal om dispositionsrätt till gravvården”.

Riktlinjer för vård av murar och grindar

Murar och grindar har endast besiktigats översiktligt. De har miljöskapande värden och skall vårdas väl med sådana material och metoder att deras värden består. Murarna är överlag i förhållandevis fint skick. I den norra muren och södra muren finns dock en del förskjutningar av stenarna som man bör hålla koll på.

I början av 1990-talet togs flera träd bort samt att några nyplanterades. När träd ska ersättas är det viktigt att de nya plantorna sätts på tillräckligt avstånd från muren, helst två meter eller mer.

Dubbelgrindarna i väster, öster och norr är i gott skick och uppvisar väldigt få rostangrepp. Rost avlägsnas med hjälp av stålborste och rostskyddet bör bestå

I den södra muren har några stenar tryckts ut eventuellt på grund av att trädens rotsystem har tryckts på.

av mönja samt linoljefärg. Det rekommenderas att smidda och gjutna järnföremål som står utomhus underhålls med maximalt 8–10 års mellanrum. Fördelen med ett kontinuerligt underhåll är även miljömässig, för när blyhaltig mönja kommer i dagen ökar risken att den hamnar i naturen där den orsakar stor skada.

Smidd pargrind i norr uppsatt 1842.

Käll- och litteraturförteckning

Tryckta källor

Aarsrud, C. (1996). Begravningsklick och gravvårdar. Vad gravvårdar reflekterar och reflektioner kring gravvårdar. I: Winberg, C., (red.). Kyrkan. Om kyrkobyggnader och tro. *Västgöta-Dal* 1995/96. s. 193–230. Vänersborg: Älvsborgs läns museum.

Bengtsson, R. & Bucht, E. (red.). (1992). Kyrkogårdens gröna kulturarv. *Stad & land* nr 103/1992. Alnarp: MOVIUM-sekretariatet i samarbete med Institutionen för landskapsplanering, SLU.

Berglund, I. & Berglund, J. (1989), Kyrkogården – idag och imorgon, I: Antell, E & Hoberg, B. (red.). *Kulturmiljövård* 6/1989, Tema: kyrkogårdar. Stockholm: Riksantikvarieämbetet.

Carlsson, A. & Swedberg, M. (2007). Livets slut och sista vilan. *Skara stiftshistoriska sällsks skriftserie*, nr 32. 2007.

Från Borås och de Sju häraderna 1945. Borås: De sju häradernas kulturhistoriska förening.

Malmgren, E. E. (1961). *Fräsegårdar i Sjuhäradsbygden*. Ulricehamn: Ekeskogs bokh.

Herngren, I. (red.) (1999), *Gullered, Strängsered: Bygden i sydöstra Redväg*. Ulricehamn: Gullered-Strängsered hembygdsförening.

Handbok för kulturhistorisk inventering, bevarande och återanvändning av gravanordningar. (2007), Stockholm: Centrala gravvårdskommittén.

Inventeringsrapport. Kulturhistorisk bebyggelse. (1990), Ulricehamns kommun.

Natursten 6. Gravvårdar. (1986). I: *Stenhandboken*. Johanneshov: Sveriges Stenindustriförbund.

Sörensen, A-B. & Wembling, M. (2008). Minnenas trädgård – om kyrkogårdens form och växter. *Stad & Land*, nr 173/2008. Alnarp: MOVIUM-sekretariatet i samarbete med Institutionen för landskapsplanering, SLU

Värdefulla odlingslandskap i Älvsborgs län, (1994). Vänersborg: Länsstyrelsen i Älvsborgs län 1994:5.

Otryckta källor

Arkiv

Kulturlagret, Vänersborg

Antikvarisk-topografiska arkivet

Källor från Internet

<http://www.bebyggelseregistret.raa.se>

Muntliga källor

Intervjuer med vaktmästare Kurt Eriksson, genomförda mellan juni och september 2012.

Bilagor

- Bilaga 1. *Bevarandeplan för gravvårdarna på Gullereds kyrkogård, upprättad av Västarvet 2012-12-07.*
- Bilaga 2. *Gravvårdar med mycket högt kulturhistoriskt värde, grad I.*
- Bilaga 3. *Gravvårdar med högt kulturhistoriskt värde, grad II.*
- Bilaga 4. *Relevanta lagtexter*

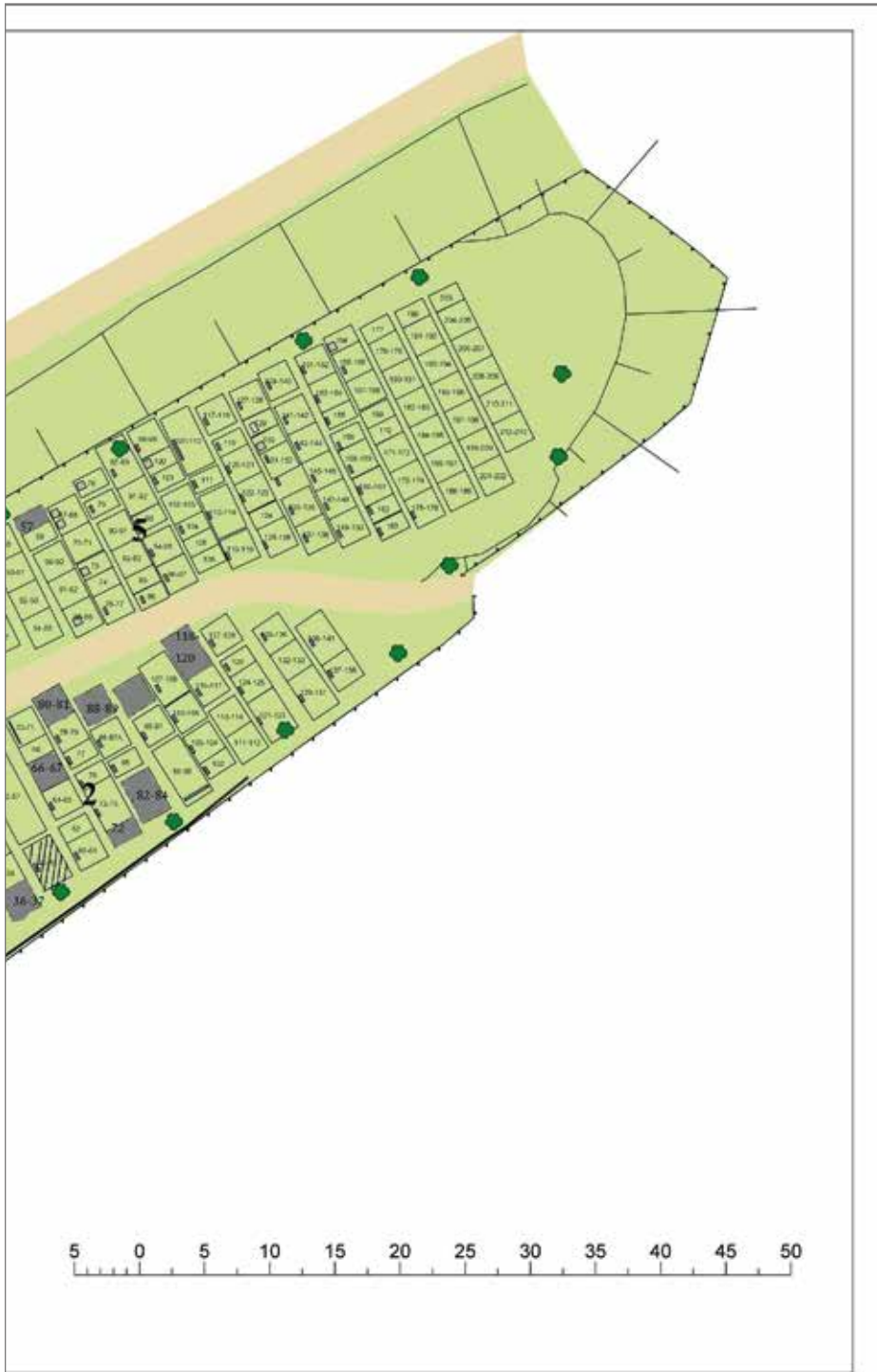
Bevarandeplan för gravvårdarna på
Gullereds kyrkogård
upprättad av Västarvet 2012-12-07

Streckad markering – gravvårdar med mycket högt
kulturhistoriskt värde

Grå markering - gravvårdar med högt kulturhistoriskt värde

Baserat på en karta upprättad av Ulricehamns kyrkliga
samfällighet 2012-08-20

Kyrkogård: Gullered kg Datum: 2012-08-20
 Kvarter: Skala: 1:400
 Avdelning:
 Gravnr:

Bilaga 2. Gravvårdar med mycket högt kulturhistoriskt värde, grad I.

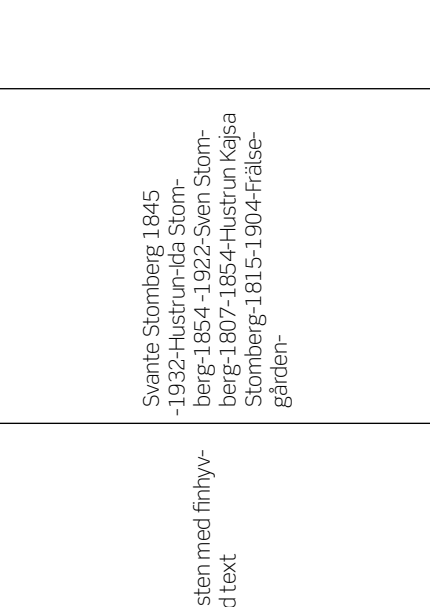

Foto	Gravnr/Kv	År	Beskrivning	Text	Skador	Åtgärd	Kan åter-anv.
	1-2/3	1881	Gravvård med gjutjärnsstaket runt inskriptions-tavla i form av en pergament-rulle i gjutjärn. Upphöjd text	Enkan Johanna -Magnus-dotter-från Gullered-Nordgården-Född 1804 död 1881.-Samt dottern-Thilda Maria-Född 1842-Död 1873 -			
	9-10/4		Hög grovhuggen -korsformad gravvård. Finslipad framsida försedd med porträtt, försänkt förgylld text	Chef-redaktören -RNO-Ewald Stomberg-15/5 1876-16/11 1959-Hans maka-Hildur-Ingborg-Född Hedelin-9/5 1880-21/6 1963-			
	3/1	1896	Hög rest organiskt utformad gravvård i kalksten, grovhuggen med blad-gil-langer i relief, oval textplatta med upphöjd text	Här vilar Josefina Carolina-Westman-Född 24 juni 1858-Död 14 okt 1896			

Foto	Gravn/Kv	År	Beskrivning	Text	Skador	Åtgärd	Kan åter-anv.
	49B /1		Klöverformat järnkors i gjutjärn med upphöjd text, dekor i form av en liten stjärna upptill	Här hvilar förre hemmans-egarna från Hjelmsäter J. Johansson- Född 1828 död 1874 och hans hustru C. Zakrisdotter född 1840 död 1882 samt en son Johan			
	65/1	1861	Hög rest obeliskliknande sten avrundad upptill på en bred sockel. Oval textplatta med nersänkt text. Dekor i form av ett kors--	Kommunister Gustaf Moberg- f.1.783 -1.861			
	117-118/1		Hög grovhuggen bearbetad sten med oval svart polerad textplatta med nersänkt text	Jakob Andersson-Från Hästha- gen-1/5 1813-25/3 1899-Hans maka -Stina Greta -13/12 1818- 5/8 1874			

Foto	Gravn/Kv	År	Beskrivning	Text	Skador	Åtgärd	Kan åter- anv.
	145-148/1		Hög grovhuggen rest sten med finhyv- lad textplatta-upphöjd text	Svante Stomberg 1845 -1932-Hustrun-Iga Stom- berg-1854-1922-Sven Stom- berg-1807-1854-Hustrun Kajsa Stomberg-1815-1904-Frälse- gården			
	49-51/2		Hög grovhuggen rest sten med finhyv- lad textplatta-upphöjd text, dekor i form av ett kors	Hemmansägaren-PG Björk- qvist-11/4 1852-5/4 1937- Hans hustru -Matilda-27/2 1860- 24/4 1938-Dottern Anna-21/2 1889 -6/9 1920-Nordgården			

Bilaga 3. Gravvårdar med högt kulturhistoriskt värde, grad II.

Foto	Gravnr./kv	År	Beskrivning	Text	Skador	Åtgärd	Kan återanvändas
	4.1	1920	Hög rest finkylad sten med avrundad överdel, svart framsida och dekor i form av en blomsterbård upptill	A.B Stomberg 21/1 1845 13/4 1920			Ja
	5-6.1	1914	Hög rest sten med svart polerad framsida ,dekor i form av en stjärna och nersänkt text	Abraham Jansson 1817-1902 Maria Jansson 1827-1914 Tissered	Lavbevuxen	Rengörs med borste, såpa och mycket vatten	
	7-8.1		Hög avsmalnande obelisk på hög sockel, text på sockeln, dekor i form av blomrankor både upptill och nertill	August Andersson 1844 -1904 Boared Hustrun Josefina Kristin Född Märtdensdotter 1846-1925 Fil 1:21			

Foto	Gravn/Kv	År	Beskrivning	Text	Skador	Åtgärd	Kan återanvändas
	27-29/1		Hög rest grovhuggen sten, av rundad upptill, fihyvlad textplatta med nersänkt text, dekor upptill i form av växtornamentik i kraftig relief. Liten liggande sten framför	JLundin Boared Fam.grav Helga 1866-1897 Sally 1893-1983			
	39-41/1		Hög spetsig rest.sten på sockel, nersänkt text och dekor i form av en legerkians runt ett kors upptill. Växtornamentiknertill på stenen	Sven Svensson Kalsgården 19/4 1800 - 4/4 1882 Maka Maria f. Vesterstrand 15/3 1810-17/2 1886 Dottern Efva-Lotta 24/1 1881 - 21/1 1895			
	42-43/1		Medelhög rest spetsig sten med svart polerad framsida, dekor i form av kors upptill, blom-knoppar på sidorna, upphöjd text	Svante Svensson 6/5 1837 12/12 1904 Hans maka Kristina 13/8 1837 5/2 1924 Kalebo			

Foto	Gravnr./kv	År	Beskrivning	Text	Skador	Åtgärd	Kan återanvändas
	44.1		Hög rest grovhuggen sten med svart polerad framsida, nersänkt text och dekor i form av ett polerat kors med kraftig relief upptill	Gustaf Svensson Kalsgården 15/3 1833- 2/3 1912			Ja
	45-47/1		Hög spetsig rest sten med horn. Svart polerad namnplatta med nersänkt text och dekor i form av en drapering ner till och en bruten trekantsgavel med jugendmotiv.	C J Svenssons familjegrav			Ja
	108-109/1		Halvhög klassicistisk sten med pelare som bär upp en överliggare, polerad textplatta med nersänkt text, dekor i form av ett kors	C G Jakobsson 1847-1930 Maria 1841-1919 Hästhagen			Ja
	149/1		Halvhög rektangulär sten med polerad svart textplatta, upphöjd text samt ett upphöjt kors på ena halvan av stenen	Lärarinnan Märta Stomberg 1885- 1955			

Foto	Gravnr/Kv	År	Beskrivning	Text	Skador	Åtgärd	Kan återanvändas
	158/1		Halvhög rest spetsig sten med firnhylad framsida, nersänkt textplatta och upphöjd text, dekor i form av ett kors samt blommotiv	Inga-Lisa Ackrisdotter 1827-1928 Boared	Lavbevuxen	Rengörs med borste, såpa och mycket vatten	
	162-163/1		Halvhög rest firnhylad, spetsig sten, upphöjd text samt dekor i form av en uppgående sol med vågor	Nämndemannen J.A. Josefsson Familjegrav			
	3-4.2		Halvhög rundad gravvård med svängda sidostycken (borttagen stenram) svart polerad textplatta med upphöjd text, dekor i form av ett kors omgivet av	Hemmansägaren C.G. Olsson 1858-1941 Anna Olsson 1867-1949			
	7-9.2	1942	Låg rundad sten Med oval textplatta borttagen stenram	Skeppsgosse-läraren Joh.F. Nilsson 1880-1942			

Foto	Gravn/Kv	År	Beskrivning	Text	Skador	Åtgärd	Kan återanvändas
	21-22/2		Hög spetsig rest sten, dekor i form av boklöv upptill, förhöjd text	Här vilar Andreas Isaksson 1828 - 1920 Hans maka Charlotta f 14/1 1829 - 10/3 1906 Gästared			
	12.2	1905	Halvhög rest sten med polerad svart framsida, nersänkt text, dekor i form av kors	Här hvilar Klara Maria Falk från Tissered 21/5 1839-15/9 1905 Vården restes av tacksamma barn			
	26-27/2		Stenkors i ljus granit med nersänkt text	Kyrkvärden Carl Emanuelsson 1860-1913 Anna Emanuelsson 1863-1959			
	33-34/2		Hög smal finhylad sten med svart polerad framsida, nersänkt text och jugend-dekor i form av en fackla med stjärnor runt samt en gitlang nertill	Ludvig Jansson 10/10 1862 -3/3 1919 Dottern Ebba Jansson 16/1 1898- 4/11 1918 Tissered			

Foto	Gravn/Kv	År	Beskrivning	Text	Skador	Åtgärd	Kan återanvändas
	36-37/2		Medelhög spetsig rest sten med svart polerad framsida, nersänkt text och dekor i form av en urna dekorerad med en bladgirllang	C.H Strömberg 11/11 1849-14/4 Matilda Strömberg 25/9 1854 - 19/12 1932 Bondåbo			
	44-45/2		Medelhög rest sten med borttagen sten ram. Spetsigt överstycke och kolonner på sidorna, upphöjd text och samt dekor i form av en strålande stjärna på överstycket.	Emil Andersson 1857-1920 Hans maka Sara Andersson 1848-1933 Lilla Högshult	Lavbeuxen	Rengörs med borste, såpa och mycket vatten	Ja
	46-47/2		Medelhög rest sten med rundad överdel, svart polerad framsida med upphöjd text, dekor i form av en blomkorg upptill samt geometriska friser på sidorna	Hemmansägaren Johan Johansson 1847-1928 Hans maka Sofia Elisabet 1853-1921 Hästhagen			
	66-67/2		Hög smal spetsig sten med svart ram runt textplattan Upphöjd polerad text och dekor i form ett kors och växtornamentik	Lantbrukaren K.A. Johansson 14/8 1844 -12/12 1925 Tubbarp H.H Karolina 16/3 1882 -1/12 1948	Lavbeuxen	Rengörs med borste, såpa och mycket vatten	
	72.2	1921	Hög smal fyrkantig sten med svart polerad framsida. Försänkt text samt dekor i form av en stjärna upptill	Rikard Guntenberg 24/9 1848- 19/10 1921			

Foto	Gravn/Kv	År	Beskrivning	Text	Skador	Åtgärd	Kan återanvändas
	80-81/2		Medelhög rundad sten med svart polerad framsida. Upphöjd text: med dekor upptill i form av ett kors och en bladgräng med texten "Vila i frid"	Olga Johansson 1889- 1932 Selma Johansson 1893- 1938 Hästhagen Vila i frid			
	82-84/2		Halvhög rundad sten med svart polerad framsida, dekor i form av blommotiv på sidorna och en rullfris på överdelen. Upphöjd polerad text: Liten rundad sten framför	Nämndeman Albin Gustafsson 1884 -1959 Hans hustru Brita 1887-1939 Sonen Sture 1921-1925 Karlsgården Gunnar Gustafsson 9/4 1924-8/9 2000			
	88-89/2		Fyrkantig sten med två mindre stenar bredvid, en rektangulär polerad ram runt texten, upphöjd text: dekor i form av kors på sidostenarna.	Handlanden Sven Karlsson 1885-1930 Lisa Karlsson 1895-1960			
	98-99/2		Medelhög rest sten med horn, svart polerad framsida med rektangulär nersänkt textplatta och upphöjd polerad text, dekor i form av ett kors och blomrankor på sidorna	Skomakare C.E Ahlstrand 1858-1934 Hans hustru Emma Sofia 1864-1947 Boared			
	118-120/2		Fyrkantig finhyvlad medelhög rest sten med två textplattor. Dekor i form av en blomranka som slingrar sig runt. Upphöjd polerad text	Fjärdingsmannen Karl Gustavsson 1874-1943 Wilhelm Dahlheim 1877- 1941 Emma Dalheim 1871-1946	Lavbevuxen	Rengörs med borste, såpa och mycket vatten	

Foto	Gravnr/Kv	År	Beskrivning	Text	Skador	Åtgärd	Kan återanvändas
	8-9/4	1931	Hög rest grovhuggen sten med finslipad framsida, oval texplatta med förgylld nersänkt text	J.F. V Nordholm Kontrakts-prost i Redväg 1859-1931 Elin Charlotta 1870-1941	Lav-bevuxen	Rengörs med borste, såpa och mycket vatten	
	15-17/5	1922	Hög rest sten med avbruten spetsig av-slutning Finslipad framsida, dekor i form av en strålande stjärna, nersänkt text	A.N. Fagerskog 1836-1922 Rams Berg Hans maka Maria Kajsa 1839-1922 Dottersonen Erik Johansson 1893-1917	Lav-bevuxen	Rengörs med borste, såpa och mycket vatten	Ja
	23-24/5		Hög spetsig sten med finslipad framsida, nersänkt text, dekor i form av ett upphöjt kors	Här vilar Claes Andersson 1835-1912 Hans maka Hedvig 1842-1920			

Foto	Gravn/Kv	År	Beskrivning	Text	Skador	Åtgärd	Kan återanvändas
	39.5		Medelhög rest sten med finslipad framsida, dekor i form av ett kors, nersänkt förgylld text	J.L. Knutsson 1842-1918			Ja
	40-41/5		Låg fyrkantig rest sten, finslipad framsida med dekor i form av kors och facklor	J.F Rund- Qvist 1823-1908 Sonen Gustaf 1873-1919			Ja
	57.5	1923	Medelhög rest spetsig sten med finhyvlad framsida, nersänkt text, dekor i form av ett kors i en oval med droppar	Emma Tryggsson 1857-1923 Vården rest av tack- samma barn	Lavbevuxen	Rengörs med borste, såpa och mycket vatten	

Bilaga 4. *Relevanta lagtexter*

Utdrag ur Lag (1988:950) om kulturminnen m.m.

1 kap. *Inledande bestämmelser*

1 § Det är en nationell angelägenhet att skydda och vårda vår kulturmiljö.

Ansvar för detta delas av alla. Såväl enskilda som myndigheter skall visa hänsyn och aktsamhet mot kulturmiljön. Den som planerar eller utför ett arbete skall se till att skador på kulturmiljön såvitt möjligt undviks eller begränsas.

4 kap. *Kyrkliga kulturminnen*

Kyrkobyggnader och kyrkotomter

3 § Kyrkobyggnader som är uppförda och kyrkotomter som har tillkommit före utgången av år 1939 får inte på något väsentligt sätt ändras utan tillstånd av länsstyrelsen.

I fråga om en kyrkobyggnad krävs alltid tillstånd för rivning, flyttning eller ombyggnad av byggnaden liksom för ingrepp i eller ändring av dess exteriör och interiör med dess fasta inredning och konstnärliga utsmyckning samt för ändring av dess färgsättning.

I fråga om en kyrkotomt krävs alltid tillstånd för utvidgning av tomten samt för uppförande eller väsentlig ändring av byggnader, murar, portaler eller andra fasta anordningar på tomten.

Länsstyrelsen får ställa de villkor för tillståndet som är skäligen med hänsyn till de förhållanden som föranleder ändringen. Villkoren får avse hur ändringen skall utföras samt den dokumentation som behövs. Lag (1995:560).

Kyrkliga inventarier

6 § Inventarier av kulturhistoriskt värde, som hör till kyrkobyggnad eller annan kyrklig byggnad, kyrkotomt eller begravningsplats, skall förvaras och vårdas väl. Lag (1999:304).

9 § I fråga om ett föremål i förteckningen, som inte ägs av någon enskild person eller släkt, krävs tillstånd från länsstyrelsen

1. för att avyttra det,
2. för att avföra det från förteckningen,
3. för att reparera eller ändra det, eller

4. för att flytta det från den plats där det sedan gammalt hör hemma.

Länsstyrelsen får, i fråga om första stycket 3 och 4, ställa de villkor för tillståndet som är skäligen med hänsyn till de förhållanden som föranleder åtgärden. Villkoren får avse hur åtgärden skall utföras samt den dokumentation som behövs.

Tillstånd krävs inte för mera obetydliga reparationer. Sådana reparationer får inte utföras så, att föremålets kulturhistoriska värde minskas. Lag (1999:304).

10 § Länsstyrelsen och Riksantikvarieämbetet får besikta kyrkliga inventarier.

Länsstyrelsen får också besluta att ett föremål skall tas upp i förteckningen.

Om det finns allvarig fara för att ett föremål skadas, får länsstyrelsen tills vidare ta hand om det eller vidta någon annan nödvändig åtgärd för att skydda eller vårda det. Innan en sådan åtgärd vidtas, skall samråd ske med stiftet och, om föremålet ägs av någon enskild, med denne. Lag (1999:304).

Begravningsplatser

11 § I värden av en begravningsplats skall dess betydelse som en del av vår kulturmiljö beaktas. Begravningsplatserna skall vårdas och underhållas så att deras kulturhistoriska värde inte minskas eller förvanskas.

12 § Begravningsplatser enligt detta kapitel är sådana områden eller utrymmen som avses i 1 kap. 1 § begravningslagen (1990:1144).

Bestämmelserna om begravningsplatser omfattar också sådana byggnader på begravningsplatsen som inte är kyrkobyggnader samt fasta anordningar såsom murar och portaler. Lag (1990:1146).

13 § I fråga om en begravningsplats som anlagts före utgången av år 1939 krävs tillstånd av länsstyrelsen

1. för att utvidga eller på något annat sätt väsentligt ändra begravningsplatsen,
2. för att där uppföra någon ny byggnad eller fast anordning eller riva eller väsentligt ändra befintlig byggnad eller fast anordning.

Länsstyrelsen får ställa de villkor för tillståndet som är skäligen med hänsyn till de förhållanden som föranleder ändringen. Villkoren får avse hur ändringen skall utföras samt den dokumentation som behövs. Lag (1999:304).

14 § Om Riksantikvarieämbetet beslutar det, skall bestämmelserna i 13 § tillämpas också i fråga om en begravningsplats som tillkommit efter utgången av år 1939, om begravningsplatsen ligger invid en kyrkobyggnad som uppförts dessförinnan eller är märklig genom sitt kulturhistoriska värde.

15 § Om det på en begravningsplats eller i en byggnad på en begravningsplats som ägs och förvaltas av en borgerlig kommun finns föremål av kulturhistoriskt värde, tillämpas bestämmelserna i 6, 7, 9 och 10 §§ också på sådana föremål. Kommunen skall därvid ansvara för förteckningen samt förvaringen och vården av föremålen. I stället för vad som sägs i 7 § skall i förteckningen anges om ett föremål ägs eller förvaltas av någon annan än kommunen.

Beredskapsförberedelser

15 a § Svenska kyrkan och dess organisatoriska delar skall vidta de beredskapsförberedelser som under höjd beredskap behövs för vård och underhåll av de kyrkliga kulturminnena. Lag (1999:942).

Ersättning till Svenska kyrkan

16 § Svenska kyrkan har rätt till viss ersättning av staten för kulturhistoriskt motiverade kostnader i samband med vård och underhåll av de kyrkliga kulturminnena. Svenska kyrkan beslutar om fördelning av ersättningen mellan stiftet. Stiftet beslutar om fördelning inom sitt område.

Riksantikvarieämbetet skall ges tillfälle att yttra sig över fördelningen i landet. Länsstyrelsen skall ges tillfälle att yttra sig över fördelningen i länet. Lag (1999:304).

Ingripande för att åstadkomma rättelse

17 § Länsstyrelsen får förelägga den som är ansvarig för förvaltningen av ett kyrkligt kulturminne att vidta rättelse eller avbryta pågående åtgärder för att säkerställa efterlevnaden av föreskrifter och beslut enligt detta kapitel. Ett sådant föreläggande får förenas med vite. I de fall som avses i första stycket får länsstyrelsen i stället hos kronofogdemyndigheten begära särskild handräckning enligt lagen (1990:746) om betalningsföreläggande och handräckning mot den som ansvarar för förvaltningen av ett kyrkligt kulturminne. Lag (1999:304).

Utdrag ur Förordning (1988:1188) om kulturminnen m.m.

Kyrkliga kulturminnen

19 § Till kyrkliga inventarier som avses i 4 kap. 6 § lagen (1988:950) om kulturminnen m.m. hör bl.a. äldre skrudar, rökelsekar, kärl, böcker, altartavlor, kors och krucifix, dopfuntar, andra målningar och konstarbeten, avlatsskrin, förvaringskistor, fattigbössor, ljuskronor och ljusstakar, epitafier, vapensköldar, banér, sorgfanor, vapen, rustningar, votivskepp, kyrkklockor, musikinstrument samt vissa äldre gravvårdar.

22 § Närmare föreskrifter för verkställigheten av 4 kap. lagen (1988:950) om kulturminnen m. m. meddelas av riksantikvarieämbetet.

Utdrag ur Begravningslag (1990:1144)

1 kap. Definitioner

1 § I denna lag avses med

- begravningsverksamhet: de olika åtgärder som har direkt samband med förvaltningen av allmänna begravningsplatser,
- församling: församling eller kyrklig samfällighet inom Svenska kyrkan,
- huvudman: församling inom Svenska kyrkan eller kommun som skall anordna och hålla allmänna begravningsplatser för dem som är folkbokförda inom ett visst geografiskt avgränsat förvaltningsområde,
- begravningsplatser: områden eller utrymmen som är behörigen anordnade för förvaring av avlidnas stoft eller aska och som har tagits i anspråk för detta ändamål, främst kyrkogårdar eller andra gravområden, minneslundar, kolumbarier eller urnmurar,
- allmänna begravningsplatser: sådana begravningsplatser som är anordnade av församlingar, av kommuner eller annars av det allmänna,
- enskilda begravningsplatser: andra begravningsplatser än allmänna,
- gravrätt: den rätt som uppkommer när en bestämd gravplats på en allmän begravningsplats upplåts av den som förvaltar begravningsplatsen till någon för gravsättning,
- kremering: förbränning av stoftet efter en avliden person,
- gravsättning: placering av stoft eller aska inom en bestämd gravplats och placering eller utströende av aska i minneslund eller på någon annan plats än begravningsplats,

- gravanordningar: gravvårdar och andra gravöverbyggnader, stenramar, staket eller andra liknande anordningar på en gravplats. Lag (1999:306).

2 kap. Begravningsplatser

Gravkarta, gravbok, gravregister

5 § För varje allmän begravningsplats skall upprättas en gravkarta och föras gravbok eller gravregister enligt föreskrifter som meddelas av regeringen eller den myndighet som regeringen bestämmer.

7 kap. Gravrätt

Utövande av gravrätt m. m.

1 § Gravrätten får utövas bara av den som i gravboken eller gravregistret är antecknad som innehavare av gravrätten.

När gravrättsinnehavaren har avlidit, får dock den som ordnar med gravsättningen utöva de befogenheter som tillkommer en gravrättsinnehavare och som har samband med gravsättningen av den avlidne.

2 § Gravrätten får inte pantsättas eller utmätas.

Gravrättsinnehavarens ansvar för gravplatsen

3 § Innehavaren av gravrätten skall hålla gravplatsen i ordnat och värdigt skick.

Upplåtelse av gravrätt

4 § En gravrätt får upplåtas till en juridisk person bara om det finns särskilda skäl för det.

5 § En gravrätt får upplåtas för viss tid, minst 15 och högst 50 år, eller för alltid.

Upplåtelse för alltid gäller bara så länge gravplatsen utgör en del av en allmän begravningsplats.

6 § Om någon upplåtelse tid inte har bestämts, varar upplåtelsen i 25 år.

7 § Upplåtaren skall utfärda gravbrev till bevis om att gravrätten upplåtits.

Förnyelse av upplåtelse

9 § När upplåtelse tiden för gravrätten går ut, har gravrättsinnehavaren rätt till en ny upplåtelse, om

-- gravplatsen är väl vårdad,

-- upplåtelsen inte medför något synnerligt men för begravningsplatsens ändamålsenliga ordnande och skötsel, och

-- gravrättsinnehavaren dessförinnan har anmält att han vill få upplåtelsen förnyad.

10 § I god tid innan upplåtelse tiden går ut skall upplåtaren underrätta gravrättsinnehavaren om förutsättningarna för en ny upplåtelse.

Gravanordningar m. m.

25 § Gravplatsen får förses med gravanordning, om det inte strider mot vad som är avsett att gälla för den del av begravningsplatsen där gravplatsen är belägen.

26 § Gravrättsinnehavaren bestämmer gravanordningens utseende och beskaffenhet. Detsamma gäller gravplatsens utsmyckning och ordnande i övrigt. Upplåtaren får dock besluta de begränsningar i gravrättsinnehavarens bestämmanderätt som är nödvändiga för att tillgodose en god gravkultur.

27 § Innan en gravanordning sätts upp, skall upplåtaren pröva om den är sådan att den kan tillåtas.

28 § När en gravanordning har blivit uppsatt, får den inte föras bort utan upplåtarens medgivande.

Medgivande skall lämnas, om det inte finns risk för att man förfar med gravanordningen på ett ovärdigt sätt.

29 § Gravanordningar får inte pantsättas eller utmätas.

Ändringar på gravplatsen

30 § Upplåtaren får göra ändringar på gravplatsen bara om gravrättsinnehavaren medger det.

Ändringar som är nödvändiga för att tillgodose kraven på miljöskydd, hälsoskydd och arbetarskydd får dock genomföras, även om gravrättsinnehavaren motsätter sig ändringen.

31 § Om skador måste förebyggas, har upplåtaren rätt att genast genomföra nödvändiga åtgärder på gravplatsen. Gravrättsinnehavaren skall snarast därefter underrettas om åtgärderna.

Gravrättens upphörande

32 § Gravrätten upphör när upplåtelse tiden går ut, när gravrätten återlämnas till upplåtaren, när den förverkas enligt 33 § och när den förklaras ha upphört enligt 34 §.

33 § Upplåtaren får förklara gravrätten förverkad, om gravplatsen är uppenbart vanvårdad och gravrättsinnehavaren inte avhjälpes vanvården inom ett år efter

det att han har delgetts föreläggande om att sätta gravplatsen i stånd. Föreläggandet skall innehålla upplysning om att gravrätten kan förverkas. En gravrätt får inte förverkas, om det är en myndighet som svarar för gravplatsens vård och underhåll.

34 § Om en allmän begravningsplats helt eller delvis läggs ned eller om det skulle medföra synnerligt men för en begravningsplats ändamålsenliga ordnande och skötsel att ha kvar gravrätter på platsen, får länsstyrelsen besluta att de gravrätter som berörs skall flyttas över till andra platser. Om det inte är möjligt eller om ingen rättsinnehavare begär att få behålla gravrätten, får länsstyrelsen i stället besluta att rätten skall upphöra.

35 § När gravrätten har upphört, gäller om gravanordningar vad som föreskrivs i 28 §.

36 § Det som gravrättsinnehavaren inte har fört bort från gravplatsen inom sex månader efter gravrättens upphörande tillfaller upplåtaren. Om det har uppstått tvist om bortförandet, räknas tiden från tvistens slutliga avgörande.

37 § Om en gravanordning har tillfallit upplåtaren och den är av kulturhistoriskt värde eller av något annat skäl bör bevaras för framtiden, skall upplåtaren om möjligt lämna kvar den på gravplatsen.

Om gravanordningen ändå måste föras bort från gravplatsen, skall den åter ställas upp inom begravningsplatsen eller på någon annan lämplig och därtill avsedd plats.

Utdrag ur Begravningsförordning (1990:1147)

Gravkarta

3 § På en gravkarta skall med nummer anges samtliga gravplatser inom begravningsplatsen. Äldre gravplatser anges därvid så fullständigt som möjligt. Om det finns en minneslund på begravningsplatsen, skall också den anges.

Utdrag ur Miljöbalk (1998:808)

1 kap. Miljöbalkens mål och tillämpningsområde

1 § Bestämmelserna i denna balk syftar till att främja en hållbar utveckling som innebär att nuvarande och

kommande generationer tillförsäkras en hälsosam och god miljö. En sådan utveckling bygger på insikten att naturen har ett skyddsvärde och att människans rätt att förändra och bruka naturen är förenad med ett ansvar för att förvalta naturen väl.

Miljöbalken skall tillämpas så att

1. människors hälsa och miljön skyddas mot skador och olägenheter oavsett om dessa orsakas av föroreningar eller annan påverkan,
2. värdefulla natur- och kulturmiljöer skyddas och vårdas,
3. den biologiska mångfalden bevaras,
4. mark, vatten och fysisk miljö i övrigt används så att en från ekologisk, social, kulturell och samhällsekonomisk synpunkt långsiktigt god hushållning tryggas, och
5. återanvändning och återvinning liksom annan hushållning med material, råvaror och energi främjas så att ett kretslopp uppnås.

7 kap. Skydd av områden

Biotopskyddsområde

11 § Regeringen får i fråga om små mark- eller vattenområden som på grund av sina särskilda egenskaper är värdefulla livsmiljöer för hotade djur- eller växtarter eller som annars är särskilt skyddsvärda meddela föreskrifter om

1. att samtliga lätt igenkännbara områden av ett visst slag i landet eller i en del av landet ska utgöra biotopskyddsområden, och
2. att en myndighet eller kommun i det enskilda fallet får besluta att ett område ska utgöra ett biotopskyddsområde.

Inom ett biotopskyddsområde får man inte bedriva en verksamhet eller vidta en åtgärd som kan skada naturmiljön. Om det finns särskilda skäl, får dispens från förbudet ges i det enskilda fallet. En fråga om dispens ska prövas av den myndighet som regeringen bestämmer, om dispensen avser ett område enligt första stycket 1, och i andra fall av den myndighet eller kommun som har bildat biotopskyddsområdet.

De åtgärder som behövs för att vårda ett biotopskyddsområde får vidtas av kommunen, om den har bildat området, och i fråga om andra områden av den myndighet som regeringen bestämmer. Innan en åtgärd vidtas ska den som äger eller har särskild rätt till området underrättas särskilt.

Ett beslut som avses i första stycket 2 ska gälla omedelbart även om det överklagas. Lag (2009:1322).

Förordning (1998:1252) om områdesskydd enligt miljöbalken m.m.

Allmänna bestämmelser

Biotopskyddsområde

5 § Sådana mark- eller vattenområden som anges i bilaga 1 utgör biotopskyddsområden enligt 7 kap. 11 § första stycket 1 miljöbalken.

Länsstyrelsen prövar frågor om dispens enligt 7 kap. 11 § andra stycket miljöbalken som avser sådana biotopskyddsområden.

Länsstyrelsen får besluta om de åtgärder som behövs för att vårda områdena. Förordning (2009:1328).

Bilaga 1

Biotopskyddsområden som avses i 5 §

1. Allé

Lövträd planterade i en enkel eller dubbel rad som består av minst fem träd längs en väg eller det som tidigare utgjort en väg eller i ett i övrigt öppet landskap. Träden ska till övervägande del utgöras av vuxna träd.

4. Pilevall

Hamlade pilar i en rad som består av antingen

a) minst fem träd med ett inbördes avstånd av högst 100 meter i en i övrigt öppen jordbruksmark eller invid en väg där marken mellan pilträden är plan eller upphöjd till en vall, eller

b) minst tre träd, om vällen är väl utbildad, mer än 0,5 meter hög och två meter bred.

Biotopen omfattar trädradens längd med den bredd den vidaste trädkronans projektion på marken utgör. Om vällen är bredare än trädkronornas projektion på marken, omfattar biotopen vällen i sin helhet.

6. Stenmur i jordbruksmark

En uppbyggnad av på varandra lagda stenar som har en tydlig, långsträckt utformning i naturen och som har eller har haft hägnadsfunktion eller som funktion att avgränsa jordbruksskiften eller någon annan funktion.

Utdrag ur Plan- och bygglag (1987:10)

8 kap. Bygglov, rivningslov och marklov

2 § I fråga om andra anläggningar än byggnader krävs bygglov för att

9. anordna begravningsplatser, och

10. väsentligt ändra anläggningar som avses i 1–9.

FRÅN
HÖGBERG
KÖNIG
RENNING
SÖN

FRÅN HÖGBERG O. JOHANSSON
FÖDD 1828 DÖD 1874 HANS Hustru
M. ZAKHNSÖRVEN FÖDD 1830 DÖD 1882

SÖN
O. HÖG
BERG